2 সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তন
CULTURAL CHANGE

আমি ইতিমধ্যে ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত দেখা পালো, কেনেকৈ ঔপনিৱেশিকতাবাদে ভাৰতীয় সমাজ গাঁথনিলৈ পৰিৱৰ্তন আনিলে । উদ্যোগীকৰণ আৰু নগৰীকৰণে মানুহৰ জীৱনধাৰা সলনি কৰি পেলালে। কিছুলোকৰ কৰ্মস্থান খেতিপথাৰৰ সলনি কল-কাৰখানা হ'ল। বহুলোকৰ বাসস্থান গাঁৱৰ পৰিৱৰ্তে নগৰ হ'ল। বাসস্থান তথা কৰ্মক্ষেত্ৰৰ ব্যৱস্থাবোৰৰ লগতে সমাজ গাঁথনিবোৰলৈও পৰিবৰ্তন নামি আহিল। ইয়াৰ লগে লগে সংস্কৃতি, জীৱন-প্ৰণালী, সামাজিক প্ৰতিমান, মূল্যবোধ, সাজ-পোছাকৰ ৰুচি (ফেশ্বন) তথা দৈহিক ভংগীমাতো (body language) পৰিৱৰ্তন ঘটিল। সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ দৃষ্টিত সামাজিক সংৰচনা (Social structure) হৈছে "প্ৰতিষ্ঠিত সামাজিক সম্বন্ধ বা আনুষ্ঠানিক সম্বন্ধৰ সৈতে অৱিচ্ছিন্নভাৱে খাপ খোৱা এটা ব্যৱস্থা মাথোন।" একেদৰেই 'সংস্কৃতি' হৈছে "সামাজিকভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰতিমান অথবা ব্যৱহাৰৰ আৰ্হি।" তোমালোকে ইতিমধ্যে ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টোত ঔপনিৱেশিকতাবাদে কেনেদৰে সংৰচনাত্মক ৰূপান্তৰ ঘটাইছে এই বিষয়ে পঢ়ি আহিছা। এই অধ্যায়ত তোমালোকে বুজিব পাৰিবা যে গাঁথনিমূলক বা সংৰচনাত্মক (structural) পৰিৱৰ্তনে কেনেদৰে সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তন অনাত সহায় কৰে।

এই অধ্যায়ত প্ৰধানকৈ দুটা সম্পৰ্কিত পৰিস্থিতি বা বিকাশৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হ'ব। এই দুয়োটাকে ঔপনিৱেশিক শাসন কালৰ প্ৰভাৱত সৃষ্টি হোৱা জটিল পৰিস্থিতি বুলি বিবেচনা কৰা হয়। প্ৰথম পৰিস্থিতিৰ সূত্ৰপাত হয় ১৯ শতিকাৰ সমাজ সংস্কাৰকসকল তথা কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ জাতীয়তাবাদীসকলৰ আবিৰ্ভাৱৰ লগে লগে। সেই সময়ত তেওঁলোকে দেখা পাইছিল যে, সমাজত এনে কিছুমান নীতি-নিয়ম প্ৰচলিত আছিল যিবোৰে নাৰী তথা 'নিম্ন' জাতিৰ লোকসকলক বৈষম্যতাৰ দৃষ্টিৰে চাইছিল। সেই প্ৰচলিত ৰীতি নীতিবোৰ সলনি কৰিবৰ বাবে সমাজ সংস্কাৰকামী লোকসকলে ইচ্ছাকৃতভাৱে হওক বা সচেতনভাবে হওক যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা চলাইছিল। দ্বিতীয়তে পৰিস্থিতি অৱশ্যে ইচ্ছাকৃতভাবে প্ৰকাশ পোৱা নাছিল যদিও ইয়াৰ জৰিয়তে সাংস্কৃতিক জগতত কিছু নিৰ্ণায়ক পৰিৱৰ্তন সাধন হৈছিল। সাংস্কৃতিক জগতৰ এই পৰিৱৰ্তনবোৰ প্ৰধানকৈ চাৰিটা প্ৰক্ৰিয়াৰে বুজিব পাৰি। যেনে সংস্কৃতকৰণ (Sanskritisation) আধুনিকীকৰণ (Modernisation), ধৰ্মনিৰপেক্ষকৰণ (Secularisation) আৰু পশ্চিমীয়াকৰণ (Westernisation) । সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়া হৈছে ঔপনিৱেশ শাসনৰ আগমনৰ আগৰ অৱস্থা। ঔপনিৱেশিকতাবাদৰ জৰিয়তে সাধন হোৱা পৰিৱৰ্তনৰ সৈতে মানুহৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰে সৃষ্ট হোৱা পৰিস্থিতিত বাকী তিনিটা প্ৰক্ৰিয়াক বুজিব পাৰি। সেয়েহে এই তিনিওটা প্ৰক্ৰিয়া দৰাচলতে এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া।

২.১ ঊনৈশ আৰু প্ৰাক্ কুৰি শতিকাৰ সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন

ৰাজা ৰামমোহন ৰয়

পণ্ডিতা ৰামাবাই

ছাৰ চৈয়দ আহমেদ খান

আমাৰ জীৱনত ঔপনিৱেশিকতাবাদৰ সুদূৰ প্ৰসাৰী প্ৰভাৱৰ বিষয়ে তোমালোকে বুজিব পাৰিলা। ঔপনিৱেশিক শাসন কালত থকা ভাৰতীয় সমাজব্যৱস্থাই যিবোৰ প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হৈছিল তাৰেই ফলশ্ৰুতিত উনৈশ শতিকাত এক সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন গঢ় লৈ উঠিছিল। সেই সময়ত ভাৰতৰ সমাজ-ব্যৱস্থাত প্ৰচলিত কিছুমান সামাজিক অন্ধবিশ্বাস, কু-সংস্কাৰৰ বিষয়ে সম্ভৱতঃ তোমালোকে জানা। সেইবোৰৰ ভিতৰত সতীদাহ প্ৰথা, বাল্যবিবাহ, বিধৱা বিবাহ আৰু জাতি-বৈষম্যই আছিল অন্যতম। অৱশ্যে প্ৰাক্ ঔপনিৱেশিক কালত এনে সামাজিক বৈষম্যবোৰ প্ৰতিহত কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা যে কৰা নাছিল এনে নহয়। সেই সময়ত বৌদ্ধধৰ্মৰ আদৰ্শই এইবোৰৰ বিৰুদ্ধে মাত-মাতি আহিছিল। তাৰোপৰি ভক্তি আন্দোলন আৰু ছুফি আন্দোলনেও এইবোৰৰ প্ৰতিবাদ জনাই আহিছিল। ১৯ শতিকাত গা কৰি উঠা সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনত আধুনিকতাৰ লগতে বিভিন্ন ভাৱাদৰ্শৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছিল। প্ৰকৃতাৰ্থত ক'বলৈ গ'লে ই আছিল পশ্চিমীয়া মুক্ত ভাৱাদৰ্শ আৰু পৰম্পৰাগত সাহিত্যৰাজিৰ ওপৰত নৱ দৃষ্টিৰ এক সৃষ্টিশীল সংমিশ্ৰণ।

ঔপনিৱেশিকতাৰ কবলত থকা ভাৰতবৰ্ষক আধুনিক দৃষ্টিৰে বিচাৰ কৰিবৰ বাবে সমাজতত্ত্ববিদ সতীশ চাৱেৰৱালে (Satish Saberwal) তিনিটা দিশৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

- যোগাযোগৰ ধৰণ
- সংগঠনৰ প্ৰকাৰ
- ভাৱাদৰ্শৰ স্বৰূপ

ভাৱৰ সংমিশ্ৰণ (The mix of Ideas)

বন্ধনী ২.১

➢ ৰাম মোহন ৰায়ে সতীদাহ প্ৰথাৰ ঘোৰ বিৰোধীতা কৰিছিল। তেওঁৰ এই বিৰোধীতাৰ মূলতে আছিল প্ৰধানকৈ লোকহিতৈষী মনোভাৱ, স্বাভাৱিক অধিকাৰ প্ৰদত্ত মতবাদৰ লগতে পৌৰাণিক হিন্দু শাস্ত্ৰসমূহৰ জ্ঞান।

➢ বিধৱা পুনঃবিবাহৰ বিষয়ে উল্লেখ থকা শাস্ত্ৰৰ বিধানবোৰ বহুলভাৱে ব্যাখা কৰি ৰানাডেই তেওঁৰ দুখন গ্ৰন্থ The Lawfulness of the Remarriage of widows (য'ত The Text book of the Hindu Law নামেৰে উল্লেখ আছে) আৰু Vedic Authorities for widow Remarriage নামেৰে লিখি উলিয়াইছিল।

➢ নতুন শিক্ষানীতিৰ মূল বিষয়বস্তু হৈছে প্ৰধানকৈ আধুনিক চিন্তাধাৰা আৰু মুক্ত ভাৱধাৰা। সাহিত্য সম্পৰ্কীয় তথা সমাজ বিজ্ঞানৰ পাঠ্যপুথিবোৰৰ বিষয়বস্তুবোৰ প্ৰধানকৈ ইউৰোপীয় নৱজাগৰণ, সংস্কাৰমুখী লিখনি আৰু জ্ঞানোদয় যুগৰ চিন্তাৰে পৰিপুষ্ট। এইবোৰৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু হৈছে মানৱতাবাদ, ধৰ্মনিৰপেক্ষতা আৰু উদাৰ চিন্তাধাৰা।

➢ ইছলাম ধৰ্মৰ আঁতিগুৰি বিশ্লেষণ কৰি চাৰ চৈয়দ আহমেদ খানে মুক্ত বিচাৰ (ijtihad) ৰ বৈধতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। কোৰাণত প্ৰকাশ পোৱা ভাৱধাৰা আৰু আধুনিক বিজ্ঞানে আগবঢ়োৱা প্ৰাকৃতিক নিয়মবোৰৰ মাজত সাদৃশ্যতাৰ বিষয়েও আহমেদ খানে ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল।

➢ কান্দুকিৰি ভিৰেছালিংগম ৰচিত "The Sources of Knowledge" নামৰ গ্ৰন্থখনে নব্য ন্যায় যুক্তিৰ সৈতে লিখকৰ পৰিচয়ক প্ৰতিফলিত কৰিছিল। একেসময়তে তেওঁ জুলিয়ছ হাক্সলে (Julius Huxley) অনুবাদ কৰিছিল।

নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যাই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ যোগাযোগবোৰ অতি খৰতকীয়া কৰি তুলিলে। ছপাশাল, টেলিগ্ৰাফ, অনুভাষ যন্ত্ৰ, বাষ্পচালিত জাহাজ আৰু ৰেলগাড়ীৰ দ্বাৰা মানুহৰ যাতায়াত তথা বয়বস্তু অনা নিয়া কৰা দ্ৰুত গতিয়ে মানুহৰ জীৱন যাত্ৰাত দ্ৰুত পৰিবৰ্তন সাধন কৰাৰ লগতে মানুহৰ চিন্তাধাৰালৈও পৰিবৰ্ত্তন আনিলে। ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰতে পাঞ্জাব আৰু বংগৰ সমাজসংস্কাৰকসকলেও মাদ্ৰাজ আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ সহকৰ্মীৰ লগত ভাৱৰ খৰতকীয়া আদান-প্ৰদান কৰিব পৰা হ'ল। বংগৰ কেশৱ চন্দ্ৰ সেনে ১৮৬৪ চনত মাদ্ৰাজ ভ্ৰমণ কৰিছিল। পণ্ডিতা ৰামাবায়ে দেশৰ বিভিন্ন ঠাই পৰিদৰ্শন কৰিছিল। আন কিছুমান সমাজ সংস্কাৰক নিজ দেশৰ বাহিৰলৈও গৈছিল। খ্ৰীষ্টিয়ান মিছনেৰীসকলে নাগালেণ্ড,

মণিপুৰ, মিজোৰাম আৰু মেঘালয়ৰ অতি আওহতীয়া ঠাইবোৰলৈ যাব পৰা হৈছিল।

নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু সংগঠনসমূহ যিবোৰে বিভিন্ন ধৰণৰ যোগাযোগ ব্যৱস্থা খৰতকীয়া কৰি তুলিছিল

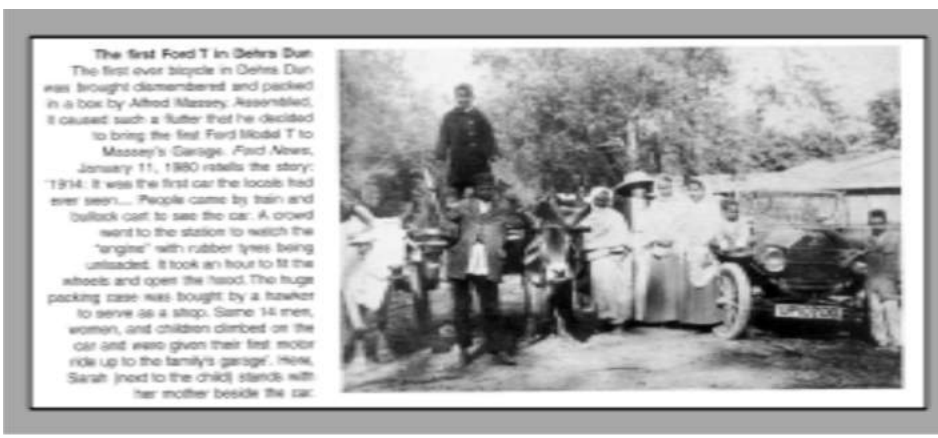

The first Ford T in Dehra Dun
The first ever bicycle in Dehra Dun was brought dismembered and packed in a box by Alfred Massey. Assembled, it caused such a flutter that he decided to bring the first Ford Model T to Massey's Garage. *Ford News*, January 11, 1980 retells the story: "1914: It was the first car the locals had ever seen.... People came by train and bullock cart to see the car. A crowd went to the station to watch the "engine" with rubber tyres being unloaded. It took an hour to fit the wheels and open the hood. The huge packing case was bought by a hawker to serve as a shop. Same 14 men, women, and children climbed on the car and were given their first motor ride up to the family's garage". Here, Sarah (next to the child) stands with her mother beside the car.

আধুনিক সমাজ সংগঠনসমূহ যেনে-বংগৰ ব্ৰাহ্ম সমাজ (Brahma Samaj) আৰু পঞ্জাবৰ আৰ্য সমাজ (Arya Samaj) যিদৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ'ল, ঠিক তেনেদৰে ১৯১৪ চনত সৰ্বভাৰতীয় মুছলিম মহিলা সভা (Anjuman-E-Khswatn-E-Islam) গঠন কৰা হয়। ভাৰতীয় সমাজ সংস্কাৰক সকলে কেৱল ৰাজহুৱা সভা সমিতি পাতি, তাত যুক্তি তৰ্কৰ অৱতাৰণা কৰিয়েই ক্ষান্ত নাথাকিল। বৰঞ্চ সংবাদ মাধ্যমৰ জৰিয়তে যেনে বাতৰি কাকত আৰু বিভিন্ন আলোচনীৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ ভাৱাদৰ্শ বিলাক সজোৰে উত্থাপন কৰিছিল। তেওঁলোকৰ সংস্কাৰমুখী লিখনিসমূহ ভাৰতীয় এটা ভাষাৰ পৰা আন এটা

ভিৰেচালিংগাম

বিদ্যাসাগৰ

জোতিবা ফুলে

ভাষালৈ অনুবাদ হবলৈ ধৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ১৮৬৮ চনত বিদ্যাসাগৰৰ 'ইন্দু প্ৰকাশ' (Indu Prakash) গ্ৰন্থখন বিষ্ণু শাস্ত্ৰীয়ে মাৰাঠী ভাষালৈ অনুবাদ কৰি উলিয়াইছিল।

নব্য ভাৱধাৰা

নতুন ভাৱধাৰাৰ উন্মেষ কেইটামান দিশত বিশেষভাৱে মনকৰিবলগীয়া। ইয়াৰ ভিতৰত মুক্ত চিন্তা আৰু স্বাধীনচিতীয়া মনোভাৱৰ উন্মেষ, ঘৰ-ধৰা গৃহ প্ৰস্তুতি (Home making) আৰু বিয়াবাৰু আদিৰ ক্ষেত্ৰত নতুন মনোভাৱ, মাতৃ আৰু কন্যাৰ নতুন সামাজিক ভূমিকা, নিজা সংস্কৃতি আৰু পৰম্পৰাৰ বিষয়ে নৱচেতনা তথা গৌৰৱবোধ আদিয়েই প্ৰধানকৈ উল্লেখযোগ্য। এই সময়ত শিক্ষাৰ নতুন মূল্যবোধে গুৰুত্বপূৰ্ণভাৱে গা-কৰি উঠিছিল। এই সময়ছোৱা অতি সংকটপূৰ্ণ আছিল, কিয়নো আধুনিকতাক আঁকোৱালি লৈ প্ৰাচীন ঐতিহ্যক ৰক্ষা কৰাটো অতি জৰুৰী বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল। নাৰী শিক্ষাৰ গুৰুত্বৰ সম্পৰ্কে বিভিন্ন বাদানুবাদ চলিছিল। উল্লেখ কৰিব পাৰি যে প্ৰখ্যাত সমাজ সংস্কাৰক জোতিবা ফুলে মহিলা শিক্ষাৰ বাবে পুণেত প্ৰথমখন বিদ্যালয় প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। সমাজ সংস্কাৰকসকলে যুক্তি অৱতাৰণা কৰিছিল যে সমাজ উন্নতিৰ পথত আগুৱাই যাবলৈ হলে নাৰীসকল শিক্ষিত হবই লাগিব। কিছুমানে অৱশ্যে কৈছিল যে প্ৰাক্ আধুনিক কালত মহিলাসকল শিক্ষিতা আছিল। কিছুমানে আকৌ ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰি কৈছিল যে কেৱল বিশেষাধিকাৰভোগী কিছু সংখ্যক নাৰীয়েহে শিক্ষা গ্ৰহণৰ সুযোগ লাভ কৰিছিল। গতিকে দেখা যায় যে পৌৰাণিক আৰু নতুন এই দুয়ো ভাৱধাৰাৰ সহযোগত নাৰী-শিক্ষাক আগবঢ়াই নিয়াৰ প্ৰচেষ্টা অব্যাহত আছিল। তেওঁলোকে পৌৰাণিক আৰু আধুনিক এই দুয়োটা ভাৱধাৰাৰ অৰ্থক ফঁহিয়াই চাইছিল আৰু সক্ৰিয়ভাৱে যুক্তি তৰ্কত অৱতীৰ্ণ হৈছিল। জোতিবা ফুলে প্ৰাক আৰ্যকালৰ গৌৰৱময় অধ্যায়ৰ বিষয়ে অতি সজাগ আছিল। আনহাতে বালগংগাধৰ তিলক আদিয়ে আৰ্যসকলৰ সময়ছোৱাৰ গৌৰৱোজ্জ্বল অধ্যায়ৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিছিল। এক কথাত কবলৈ গ'লে ১৯ শতিকাত সূত্ৰপাত হোৱা সংস্কাৰ আন্দোলনে সূচনা কৰিছিল ভিন্নমূখী প্ৰশ্ন, ব্যাখ্যা আৰু পুনঃ ব্যাখ্যা তথা বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক প্ৰগতিৰ বিষয়ে নৱ-চিন্তাৰ উন্মেষ।

দেখা যায়, সমাজ সংস্কাৰকসকলৰ প্ৰচেষ্টাবোৰ বিভিন্নধৰণে আগবাঢ়ি গৈছিল। এইবোৰ

ভিন্নমূখী হলেও এইবোৰৰ ভিতৰত কিছুমান উমৈহতীয়া বিষয় আছিল। একে সময়তে এটা বিষয়ৰ লগত আন এটাৰ পাৰ্থক্যও আছিল। সমাজত উচ্চ জাতি (upper caste), মধ্যবিত্ত পুৰুষ আৰু মহিলা (middle class men and women) সকলৰ সমস্যাৰাজিৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰাটোৱেই কিছুমানৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল। আন কিছুমানৰ বাবে সংস্কাৰ মনোভাৱৰ মূল বিষয় আছিল সমাজত নিম্ন জাতিয়ে ভোগ কৰি অহা বৈষম্যতা আঁতৰ কৰা। কিছুসংখ্যক লোকে ভাৱিছিল যে হিন্দুধৰ্মই সংস্কাৰমুখী প্ৰকৃত উদ্দেশ্যৰ পৰা ফালৰি কাটি অহাৰ বাবেই সমাজত নানান কু-কৰ্মই গা কৰি উঠিছিল। একে সময়তে আন কিছুমানে মনোভাৱ ব্যক্ত কৰিছিল যে জাতি আৰু নাৰী দমনকাৰ্য ধৰ্মৰ লগতে অন্তৰ্নিহিত হৈ আছে। একেদৰেই মুছলমান সমাজ সংস্কাৰকসকলে তেওঁলোকৰ সমাজৰ বহুপতি-পত্নী বিবাহ (Polygamy) আৰু পৰ্দা (Purdah) প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধেও যুক্তি তৰ্কৰ অৱতাৰণা কৰি আহিছিল।

উদাহৰণ স্বৰূপে, সৰ্বভাৰতীয় মুছলিম মহিলা অধিবেশনত জাহানাৰা শ্বাহ নাৱাজে বহুপতি-পত্নী বিবাহৰ বিৰোধিতা কৰি প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰিছিল। তেওঁ যুক্তি সহকাৰে কৈছিল যে—

> "...........একাংশ মুছলমানলোকে যি বহু পতি-পত্নী বিবাহ প্ৰচলন কৰি আছে এইবোৰ প্ৰকৃততে ইচলাম ধৰ্মৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰ কোৰানৰ পৰিপন্থী...........আৰু এনেধৰণৰ প্ৰচলিত প্ৰথাবোৰৰ অৱসান ঘটোৱাৰ দায়িত্ব শিক্ষিতা মহিলা সকলৰে হ'ব লাগিব।"

বহু পতি-পত্নী বিবাহক গৰিহণা দি গ্ৰহণ কৰা উক্ত প্ৰস্তাৱৰ প্ৰতিক্ৰিয়া মুছলিম প্ৰচাৰ মাধ্যমত সজোৰে প্ৰচাৰ হৈছিল আৰু বাক্-বিতণ্ডাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। পাঞ্জাৱৰ পৰা প্ৰকাশ পোৱা তাহ্‌চিব-ই-নিচৱান (Tahsib-e-Niswan) নামৰ আগশাৰীৰ মহিলা আলোচনীখনে উক্ত প্ৰস্তাৱক সমৰ্থন কৰিছিল, কিন্তু বাকীসকলে বিৰোধিতা কৰিছিল। (Chaudhuri 1993 :111)। একেসময়তে সেইসময়ছোৱাত বিভিন্ন সম্প্ৰদায়বোৰৰ মাজত যুক্তিৰ মনোমালিন্য হোৱাও দেখা গৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, ব্ৰাহ্মসমাজে সতীদাহ প্ৰথাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। বংগৰ গোড়া হিন্দুসকলে সুকীয়াকৈ 'ধৰ্মসভা' নামেৰে সংগঠন পাতি ইংৰাজক আবেদন কৰি

ক্ৰিয়াকলাপ ২.১

তলত উল্লেখ কৰা নামবোৰৰ পৰা সমাজ সংস্কাৰক কেইজনৰ নাম বাচি উলিওৱা। তেঁওলোকে কোনবোৰ বিষয়ত সংগ্ৰাম কৰিছিল? তেঁওলোকে কেনেকৈ প্ৰচাৰ অভিযান পৰিচালনা কৰিছিল? অভিযানত কিবা প্ৰতিবন্ধক আছিল নেকি?

- ভিৰেচালিংগম
- পণ্ডিতা ৰামাবাই
- বিদ্যাসাগৰ
- দয়ানন্দ সৰস্বতী
- জোতিবা ফুলে
- শ্ৰী নাৰায়ণ গুৰু
- চাৰ চৈয়াদ আহমেদ খান
- আৰু অন্যান্য সকল

যুক্তি দৰ্শাইছিল যে পৱিত্ৰ ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰাত সমাজ সংস্কাৰকসকলৰ কোনো অধিকাৰ থাকিব নোৱাৰে। একে সময়তে সমাজৰ দলিত সকলেও হিন্দুধৰ্মৰ কৱলৰ পৰা ওলাই আহিবলৈ সজোৰে মাত মাতিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, আধুনিক শিক্ষাক আহিলা হিচাপে লৈ জোতিবা ফুলেৰ বিদ্যালয়ৰ ১৩ বছৰীয়া ছাত্ৰী মুক্তাবায়ে ১৮৫২ চনত লিখিছিলঃ সেই ধৰ্মক প্ৰত্যাখান কৰা যি ধৰ্মই কেৱল এজনক বিশেষধিকাৰীভোগী কৰি, আন হেজাৰ জনক উপেক্ষা কৰে। সেইধৰ্ম পৃথিবীৰ পৰা শেষ হওক। সেই ধৰ্মক আমাৰ অন্তৰ চুবলৈ নিদিও আৰু এনে ধৰ্মক লৈ গৰ্বও নকৰো........।

২.২ সংস্কৃতকৰণ আধুনিকীকৰণ, ধৰ্মনিৰপেক্ষকৰণ আৰু পশ্চিমীয়াকৰণ প্ৰক্ৰিয়াবোৰ আমি কেনেকৈ অধ্যয়ন কৰিব পাৰো (How do we approach the study of Sanskritization, Modernisation, Secularisation and Westernisation)

এই অধ্যায়ত সংস্কৃতকৰণ, আধুনিকীকৰণ, ধৰ্মনিৰপেক্ষকৰণ আৰু পশ্চিমীয়াকৰণ প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ বিষয়ে বেলেগ বেলেগ আলোচনা কৰা হৈছে। কিন্তু আলোচনাৰ আৰম্ভণিতেই এইটো কোৱা ভাল হ'ব যে বহু ক্ষেত্ৰত এইবোৰ কেতিয়াবা ওপৰা-উপৰি আৰু কিছুমান পৰিস্থিতিত স্থিতিত সহ-অৱস্থান কৰাও দেখা যায়। কেতিয়াবা কিছুমান পৰিস্থিতিত প্ৰতিটো প্ৰক্ৰিয়াই সুকীয়াকৈ কাৰ্য কৰাও দেখা যায়। এইটো আচৰিত নহয় যে একেজন ব্যক্তি কোনোবা পৰিবেশত কোনো গুণৰবাবে আধুনিক হব পাৰে বা আন পৰিবেশত পৰম্পৰাগত হৈ পৰিব পাৰে। গুণাগুণৰ এনে সহবাস ভাৰতীয়সকলৰ ক্ষেত্ৰত দেখা পোৱাৰ উপৰিও অনা-পশ্চিমীয়া ভালেমান দেশৰ মানুহৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হৈ পৰে।

কিন্তু তোমালোকে এটা কথা জনা দৰকাৰ যে সমাজতত্ত্বই সচৰাচৰ বা স্বাভাৱিক ব্যাখ্যাতে ক্ষান্ত নাথাকে (NCERT-ৰ ২০০৬-ৰ প্ৰথম পুথিৰ প্ৰথম অধ্যায়লৈ মনত পেলোৱা। আগৰ অধ্যায়ত আমি আলোচনা কৰি আহিছো যে ঔপনিৱেশিক আধুনিকতা ভাৰতৰ বাবে দেখাত উপৰুৱা যেন লাগিলেও প্ৰকৃতাৰ্থত ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থও আছিল উদাহৰণস্বৰূপে, পশ্চিমীয়া শিক্ষাৰ আৰম্ভণিকেই চাব পাৰি। ঔপনিবেশিকতাবাদৰ ছত্ৰছায়াত ইংৰাজী শিক্ষাৰে শিক্ষিত হৈ ভাৰতীয় মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হ'ল। তেওঁলোকে পশ্চিমৰ জ্ঞানোদয় যুগৰ চিন্তাবিদসকলৰ লিখনিবিলাক পঢ়িছিল আৰু তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰৰ দ্বাৰা

আপ্লুত হৈ পৰিছিল। তাৰেই ফলশ্ৰুতিত তেওঁলোকে এখন মুক্ত আৰু প্ৰগতিশীল ভাৰতবৰ্ষৰ সপোন দেখিছিল। ঔপনিৱেশিক শাসনত লজ্জিত (হেয়) হৈও তেওঁলোকে ভাৰতীয় পৰম্পৰাগত শিকনি আৰু পাণ্ডিত্যক লৈ গৌৰাৱান্বিত হৈ পৰিছিল। চিন্তাৰ এই গতিধাৰা ১৯ শতিকাৰ সংস্কাৰ আন্দোলনত কিদৰে প্ৰকাশ ঘটিছে তোমালোকে নিশ্চয় বুজিব পাৰিছা।

এই অধ্যায়টিত ইয়াকে বুজাবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে যে আধুনিকতাই কেনেকৈ নতুন ভাৱচিন্তাক গ্ৰহণ কৰাৰ উপৰিও পৰম্পৰাক পুনঃ বিবেচনা তথা পুনঃ বিশ্লেষণৰ চেষ্টা অব্যাহত ৰাখে। সংস্কৃতি আৰু পৰম্পৰা এই দুয়োটাই এক জীৱন্ত সত্তা (entity)। মানুহে এইবোৰ শিকে আৰু সামান্য সালসলনিৰে পুনৰ গ্ৰহণ কৰে। দৈনন্দিন জীৱনৰ কেইটিমান উদাহৰণকে ল'ব পাৰি। আজিকালি মহিলা সকলে শাৰী বা জৈন সেম (Jain sem) অথবা সাৰং (Sarong) পিন্ধাৰ কথাকে কব পাৰি। পৰম্পৰাগতভাৱে শাৰী হৈছে এবিধ চিলাই নথকা দীঘল কাপোৰ যিবিধ কাপোৰ ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত ভিন্ন ধৰণে পিন্ধে। বৰ্ত্তমান কালৰ মধ্যবিত্ত মহিলা সকলৰ পিন্ধন-উৰণত সেই পৰম্পৰাগত শাৰীৰ লগত নতুন সংযোজনেৰে অৰ্থাৎ পশ্চিমৰ পৰা অহা 'পেটিকোট' আৰু 'ব্লাউজ' পিন্ধা আৰম্ভ হ'ল।

ক্ৰিয়াকলাপ ২.২

সমাজতত্ত্বত যি চাৰিটা প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে তোমালোকে পঢ়িছা, তোমালোকৰ শ্ৰেণীত এই শব্দাংশবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰা।

- পশ্চিমীয়া, আধুনিক ধৰ্মনিৰপেক্ষ, সংস্কৃতিসম্পন্ন বুলি আখ্যা দিলে কোনবোৰ আচৰণ বুজা যায়?
- কিয় এনেদৰে বুজা যায়?
- এই অধ্যায়টি শেষ হোৱাৰ পিছত ক্ৰিয়া কলাপ ২.২ লৈ পুনৰ ঘূৰি চোৱা।
- সাধাৰণবোধ জ্ঞানেৰে (Common sense) প্ৰচলিত হোৱা এই শব্দাংশবোৰ আৰু ইয়াৰ সমাজতাত্বিক অৰ্থৰ মাজত কিবা পাৰ্থক্য পাইছা নেকি?

ক্ৰিয়াকলাপ ২.৩

- দৈনন্দিন দেখা পোৱা সাজপোছাকৰ এনে ধৰণৰ সংমিশ্ৰণৰ কথা বহুল ভিত্তিত আৰু ভাবিব পাৰা।

মোৰ দেউতাৰ সাজ-পোছাকত তেওঁৰ আভ্যন্তৰীণ জীৱন সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ পাইছিল। তেওঁ দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰসিদ্ধ ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালৰ এজন লোক। তেওঁ পৰিষ্কাৰকৈ পাগুৰি পিন্ধে আৰু শ্ৰীবৈষ্ণৱ জাতিৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰি কপালত ৰেখা অংকন কৰে। কিন্তু তেওঁ ইংৰাজ ভদ্ৰলোকৰ আৰ্হিৰে তৈয়াৰ কৰা চোলাৰ বুটাম আৰু নেকটাই সহ মিহি কপাহী কাপোৰৰ ধূতি পৰিধান কৰি পৰম্পৰাগত এজন ব্ৰাহ্মণৰ সাজপোছাকেৰে জিলিকি থাকে।
Source: A.K. Ramanujan in Marriot ed. 1990: 42

পৰম্পৰা আৰু আধুনিক সাজ -পোছাকৰ সংমিশ্ৰণ

ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ সংৰচনাত্মক বা সাংস্কৃতিক দিশত যিবোৰ ভিন্নতা দেখা পোৱা যায়, সিয়েই ইয়াৰ জ্বলন্ত সাক্ষ্য বুলি কব পাৰি। এই ভিন্নতাবোৰেই আধুনিকীকৰণ বা পশ্চিমীয়াকৰণ নতুবা সংস্কৃতকৰণ বা ধৰ্ম নিৰপেক্ষকৰণ প্ৰক্ৰিয়াবোৰে বিভিন্ন গোটসমূহক কিদৰে প্ৰভাৱান্বিত কৰে বা কৰিব নোৱাৰে তাৰ বিভিন্ন ধৰণক গঢ় দিয়ে। এই পাৰ্থক্যবোৰৰ বিষয়ে আমি পিছত ব্যাখ্যা কৰিছো। ঠাইৰ অভাৱৰ বাবে দীঘলীয়া বা বিতং ব্যাখ্যা সম্ভৱ নহ্ব পাৰে। আধুনিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ জটিল প্ৰভাৱবোৰৰ বিষয়ে তোমালোকে বহুলভাৱে আলোচনা কৰিব পাৰিবা। কিদৰে এই প্ৰক্ৰিয়াই দেশৰ বিভিন্ন অংশত বা একেটা অংশৰে বিভিন্ন শ্ৰেণী বা জাতি তথা একেটা শ্ৰেণী বা সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতে পুৰুষ বা মহিলাসকলক আধুনিকতাৰ প্ৰভাৱে বেলেগে বেলেগে প্ৰভাৱান্বিত কৰিব পাৰে তাৰ বিষয়েও ধাৰণা লব পাৰিবা।

আমি সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে প্ৰথমেই আলোচনা কৰিছো। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে সংস্কৃতকৰণ এনে এক প্ৰক্ৰিয়া যি প্ৰক্ৰিয়াই ভাৰতত ঔপনিৱেশিক প্ৰভাৱৰ বহু আগৰেপৰাই ক্ৰিয়া কৰি আছিল আৰু সামাজিক গতিশীলতা (Social mobility) আগবঢ়াই নিয়াত ইন্ধন যোগাইছিল আৰু পিছলৈও এই প্ৰক্ৰিয়া বিভিন্ন ৰূপত চলি আছিল। আন তিনিটা প্ৰক্ৰিয়া ঔপনিৱেশিক শাসনৰ ফলশ্ৰুতিত বেছি সক্ৰিয়ভাৱে ক্ৰিয়া কৰা দেখা যায়। ই স্বাধীনতা আৰু অধিকাৰ বিষয়ক আধুনিক পশ্চিমীয়া ভাৱধাৰাৰ প্ৰত্যক্ষ সংস্পৰ্শকো সামৰি লৈছে। আমি আগতে উনুকিয়াই আহিছো যে এনেবোৰ কাৰণতে ভাৰতত প্ৰধানকৈ দুই ধৰণৰ চিন্তা প্ৰৱলভাৱে ঘনীভূত হৈছিল। প্ৰথমতে ক'ব পাৰি ঔপনিৱেশিক শাসনত ক্ৰমাত বাঢ়ি অহা অন্যায়, অবিচাৰ আৰু দ্বিতীয়তে পৰশাসনত পোৱা লাঞ্চিত মনোভাৱ। এনে অৱস্থাৰ বাবে বহু সময়ত নিজৰ পৰম্পৰাক আদৰি লোৱা বা নিজৰ ঐতিহ্যক আঁকোৱালি লবলৈও বহুলোকে মনোভাৱ ব্যক্ত কৰিছিল। প্ৰকৃততে এই সময়ছোৱা এক মহাসন্ধিক্ষণ ৰূপে

অৱতীৰ্ণ হৈছিল। এই সকলোবোৰ ভাৱৰ সংমিশ্ৰণতেই ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাই কেনেদৰে আধুনিকীকৰণ, পশ্চিমীয়াকৰণ তথা ধৰ্ম-নিৰপেক্ষকৰণৰ বাটেদি আগ বাঢ়িছিল সেয়া আমি বুজি পাবলৈ প্ৰয়াস কৰাটো সমীচীন হব।

২.৩ সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ ভিন্ন প্ৰকাৰ (Different kinds of social change)

সংস্কৃতকৰণ (Sanskritisation)

ইংৰাজী 'Sanskritisation' নামৰ বিশেষ অৰ্থবাহক শব্দটি পোনপ্ৰথমে এম, এন, শ্ৰীনিবাসে সজাই উলিয়াইছিল। চমু অৰ্থত ক'বলৈ গ'লে Sanskritsation বা সংস্কৃতকৰণৰ অৰ্থ হৈছে তথাকথিত 'নিম্ন' জাতি বা জনজাতি বা আন গোটসমূহে তেওঁলোকতকৈ উচ্চ বুলি ভৰা গোটসমূহৰ পৰা দৈনন্দিন জীৱনৰ চাল-চলন, ৰীতি-নীতি, পূজা-পাতলৰ আৰ্হি, যাগ-যজ্ঞ, বিশ্বাস, আদৰ্শ তথা জীৱনধাৰণৰ প্ৰণালীবোৰ শিকি লোৱা এক প্ৰক্ৰিয়া। শ্ৰীনিবাসৰ মতে এই উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকসকল হৈছে বিশেষকৈ দ্বিজ (twice-born) জাতিৰ।

সংস্কৃতকৰণৰ প্ৰভাৱ বিভিন্ন দিশত উপলব্ধ হব পাৰে। ক্ৰমান্বয়ে আয়ত্ব কৰা ভাষা, সাহিত্য, ভাৱাদৰ্শ, সংগীত, নাচ-গান, নাটক, জীৱনপ্ৰণালী আৰু ধৰ্ম সম্পৰ্কীয় পূজা-পাতল আদিত সংস্কৃতকৰণৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়।

সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো প্ৰধানকৈ হিন্দু ধৰ্মৰ অন্তৰ্ভুক্ত গোটবোৰৰ মাজতে ঘটে কিন্তু শ্ৰীনিবাসে যুক্তি দৰ্শাই কৈছিল যে হিন্দুধৰ্মৰ বাহিৰেও আন সম্প্ৰদায় আৰু ধৰ্মীয় গোটসমূহৰ মাজতো এই প্ৰক্ৰিয়া চলে। আমাৰ দেশত সম্পাদনা কৰা অধ্যয়নবোৰ দেখুৱাইছে যেদেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলত
বিভিন্ন ধৰণৰে এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰ চলি থাকে। যিবোৰ অঞ্চলৰ গোটবোৰ সংস্কৃতকৰণত অধিক শক্তিশালী ৰূপত থাকে, সামাগ্ৰিকভাৱে সেই গোটেই অঞ্চলতে সংস্কৃতকৰণৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি ক'ব পাৰি। আনহাতে যিবোৰ অঞ্চলত সংস্কৃতকৰণৰ প্ৰভাৱ নপৰা জাতিবোৰ শক্তিশালী সেইবোৰ অঞ্চলত এই প্ৰক্ৰিয়াৰ ওলোটা ৰূপ ফুটি উঠে। কাজেই এই প্ৰক্ৰিয়াটোক 'অ-সংস্কৃতকৰণ' (de-sanskritisation) প্ৰক্ৰিয়া বুলি ক'ব পাৰি। আন কিছুমান অঞ্চলত আকৌ ইয়াৰ প্ৰভাৱ সুকীয়া। পাঞ্জাৱত সাংস্কৃতিক দিশত সংস্কৃতকৰণৰ প্ৰভাৱ কেতিয়াও সবল নাছিল।

কেইবা শতিকালৈকে, আনকি ১৯ শতিকাৰ শেষ ভাগলৈকে পঞ্জাৱত পাৰ্চীসকলৰ প্ৰভাৱহে প্ৰধানকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল।

শ্ৰীনিবাসে যুক্তিৰে কৈছিল যে “কোনো এটা গোট সংস্কৃতকৰণৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হ'লে তেওঁলোকৰ সামাজিক স্থিতি উৰ্দ্ধগামী হয় আৰু এনে উৰ্দ্বগামীতা অনুভূত হয় নিজৰ জাতি পদানুক্ৰম (Caste hierarchy) স্তৰত। এনে উৰ্দ্ধগামীতাৰ লক্ষণবোৰ পৰিস্ফুট হয় তেওঁলোকৰ অৰ্থনৈতিক অথবা ৰাজনৈতিক স্থিতিৰ জৰিয়তে। ক্ৰমাগতভাৱে তেওঁলোকে হিন্দুধৰ্মৰ ‘মহান পৰম্পৰা’ (great tradition) যেনে-তীৰ্থস্থান, মঠ-মন্দিৰ বা ধৰ্মান্তকৰণ গোটৰ সহযোগত সামাজিক স্থিতি আগবঢ়াই নিবলৈ বিচাৰে।” কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ নিচিনা এখন অতি বৈষম্যতাৰে ভৰা সমাজব্যৱস্থাত নিম্ন জাতিৰ লোকসকলে উচ্চ জাতিৰ লোকৰ ৰীতি-নীতি সহজে নিজৰ হাতলৈ নিব পৰা পৰিবেশ কেতিয়াও নাছিল বা বৰ্ত্তমানেও নাই বুলিব পাৰি। প্ৰকৃতাৰ্থত আৱহমান কালৰ পৰা প্ৰভাৱশালী জাতিৰ লোকসকলে নিম্নজাতিৰ লোক সকলক নিৰ্যাতন কৰি আহিছিল। যিটো এই প্ৰসংগত উল্লেখ কৰাটোৰেই দুঃসাহসী যেন অনুভৱ হয়। তলত উল্লেখ কৰা কাহিনীটোৰে এনে ধৰণৰ কিছু সমস্যাৰ কথাকে উল্লেখ কৰে- কুমুদ পাৱদে (Kumud Pawade) ই তেওঁৰ আত্মজীৱনীত বৰ্ণনা কৰিছে যে - দলিত মহিলা হৈও তেওঁ কেনেকৈ এগৰাকী সংস্কৃতৰ শিক্ষয়িত্ৰী হৈছিল। ছাত্ৰী হিচাপে তেওঁ সংস্কৃত অধ্যয়নৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হৈছিল। তাৰ কাৰণ হয়তো এয়া আছিল যে লিঙ্গ আৰু জাতিৰ ভিত্তিত যিখন ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰাটো তেওঁৰ পক্ষে সম্ভৱপৰ নাছিল, সেইখন ক্ষেত্ৰত খোজ দিবলৈকে এয়া এক মাধ্যম আছিল। সম্ভৱতঃ সংস্কৃত গ্ৰন্থত নাৰী আৰু দলিতসকলৰ বিষয়ে লিখা মৌলিক কথাবোৰ অধ্যয়ন কৰাৰ আগ্ৰহেও বিষয়টোৰ প্ৰতি তেওঁক আকৰ্ষিত কৰিছিল। শৈক্ষিক জগতত আগবাঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে তেওঁ মানুহৰ আশ্চৰ্যৰ পৰা শত্ৰুতালৈকে, সুৰক্ষাদায়ক সন্মতিৰ পৰা নিষ্ঠুৰ প্ৰত্যাখ্যানলৈকে বিভিন্ন প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সন্মুখীন হৈছিল।

কুমুদটাইৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰতি আগ্ৰহ আৰু ধাউতি হৈছিল তাইৰ স্কুলীয়া শিক্ষক গোখ্‌লে গুৰুজীৰ সান্নিধ্যলৈ অহাৰ পাছত। ...বিশ্ববিদ্যালয় পৰ্যায়ত বিভাগীয় মূৰব্বী প্ৰধানজন আছিল এজন খ্যাতনামা পণ্ডিত আৰু তেওঁ কুমুদটাইক আনে অপমান কৰাটো তৃপ্তিৰে উপভোগ কৰিছিল.......সকলোবোৰ বিদ্ধপ মন্তব্য আওকাণ কৰি কুমুদটায়ে কৃতকাৰ্যতাৰে সংস্কৃতত স্নাতকোত্তৰ ডিগ্ৰী লৈছিল।

উৎস ঃ কুমুদ পাৱাডে (১৯৩৮)

"যদিও মই মোৰ জাতি পৰিচয়ক পাহৰি থাকিবলৈ বিচাৰিছিলো - কিন্তু মই পাহৰিব পৰা নাছিলো। ক'ৰবাত শুনা এটা উক্তি মোৰ মনলৈ বাৰে বাৰে আহিছিল--"জন্মতেই যিটো আহে মৃত্যু হ'লেও তাক বৰ্জন কৰিব নোৱাৰি—সেয়াই জাতি?

সংস্কৃতকৰণে এনে এটি প্ৰক্ৰিয়াৰ আভাস দিয়ে যাৰ যোগেদি মানুহে সাংস্কৃতিক দিশত তেওঁলোকতকৈ আগশাৰীৰ অৱস্থানত থকা লোকৰ নাম আৰু ৰীতি-নীতি অৱলম্বন কৰিব পাৰে আৰু সামাজিক স্থিতিক আগবঢ়াই নিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। সাধাৰণতে অৰ্থনৈতিক দিশত আগবঢ়া লোকসকলকহে অনুকৰণ কৰা হয়। যতিয়া মানুহে অৰ্থনৈতিকভাৱে স্বচ্ছল হৈ উঠে তেতিয়াই ওপৰ শ্ৰেণীৰ লগত সমান শাৰীত নিজকে মিলাই দিবলৈ প্ৰয়াস কৰে।

অৱশ্যে সংস্কৃতকৰণ অৱধাৰণাটি বিভিন্ন স্তৰত সমালোচনাও কৰা হৈছে। প্ৰথমতেই দেখা যায় যে -- নিম্ন জাতিৰ লোকে উচ্চ জাতিলৈ সামাজিক গতিশীলতা লাভ কৰা অৱস্থাটোক অতিৰঞ্জিত কৰা হৈছে। কাৰণ ইয়াৰ যোগেদি ব্যক্তিৰ সামাজিক স্থিতিহে পৰিবৰ্তন হ'ব পাৰে, সংৰচনাত্মক পৰিবৰ্তন (structural change) হ'ব নোৱাৰে। আন কথাত কবলৈ হ'লে, যদিও ব্যক্তিয়ে নিজৰ সামাজিক স্থিতিৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰিব পাৰে কিন্তু জাতি-ভিত্তিত সামাজিক অসমতা অৱশ্যে সদায় থাকিবই। দ্বিতীয়তে, সংস্কৃতকৰণৰ আদৰ্শ হৈছে তথাকথিত 'উচ্চজাতিৰ' ধৰণকৰণক 'নিম্ন জাতি'য়ে তুলনামূলকভাৱে উচ্চ বুলি গণ্য কৰা। গতিকে, উচ্চ বুলি বিবেচিত হোৱা ভাৱাদৰ্শ গ্ৰহণ কৰাটো বা মানি লোৱাটো এটা স্বাভাৱিক আৰু বাঞ্ছিত চিন্তাধাৰা। তৃতীয়তে, সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়া সমাজৰ অসমতা আৰু নিষিদ্ধকৰণৰ ভিত্তিতহে বৰ্তি থাকে। ই এইটোকে সূচায় যে সমূহবোৰৰ মাজত পবিত্ৰ আৰু অপবিত্ৰ (Purity and pollution) এটি বিচাৰযোগ্য ভাৱধাৰা। গতিকে কোনো সামাজিক গোটে "উচ্চ জাতি" বুলি 'নিম্নজাতি'ৰ প্ৰতি ঘৃণাৰ ভাৱ পোষণ কৰাটো পৰিস্থিতি সাপেক্ষে এটা সুবিধাহে মাত্ৰ। যিবোৰ সমাজত এনে ভাৱ বিৰাজ কৰে, তেনে সমাজত সমানুভাৱৰ চিন্তাধাৰা প্ৰকৃততে বিৰল হৈ পৰে। পবিত্ৰ আৰু অপবিত্ৰ ভাবধাৰাক কিদৰে মূল্যাংকন কৰা হয় তলত বৰ্ণনা কৰা কথাখিনিত এই বিষয়ে প্ৰকাশ পাইছে—

"যদিও সোণাৰিজাতিৰ লোকসকল আমাতকৈ উচ্চ, তথাপি আমাৰ জাতিৰ লোকসকলে তেওঁলোকৰ পৰা পানী বা আহাৰ জাতীয় কোনো খাদ্য গ্ৰহণ কৰাত বাধা নিষেধ আছে। আমাৰ বিশ্বাস যে সোণাৰিসকল ইমানেই লুভীয়া যে তেওঁলোকে সোণ বিচাৰি বৰ্জনীয় বস্তুও খুচৰি চায় । যদিও জাত বিচাৰত তেওঁলোক

উচ্চ কিন্তু আমাতকৈ অপবিত্ৰ বা লেতেৰা। সেইবাবে যি সকলে অপৱিত্ৰ কাম কৰে, তেওঁলোক জাতত উচ্চ হলেও আমি তেওঁলোকৰ পৰা আহাৰ গ্ৰহণ নকৰো। যেনে - মলিয়ন কাপোৰ ধোৱা ধোবাসকল, তেল প্ৰস্তুত কৰিবৰ বাবে বীজ চেপা আৰু ধ্বংস কৰা তেলীসকল।”

এইবোৰে এইটোকে সূচায় যে কেনেধৰণৰ বৈষম্য-মূলক আচৰণে মানুহৰ জীৱন প্ৰণালী নিৰ্ণয় কৰে। সমতাৰ আৰ্হিৰে জীৱন গঢ়াতকৈ মানুহে বৈষম্যমূলক আচৰণ আৰু অৱহেলাৰ মনোভাৱেৰে কিদৰে নিজৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি নিৰ্ণয় কৰে তাৰ উদাহৰণহে দেখা যায়। অন্য হাতেদি কবলৈ গ'লে মানুহে সমাজত এনে এটা স্থিতি বিচাৰি ল'ব খোজে য'ৰপৰা অন্য লোকক বিতৃষ্ণাৰ ভাৱেৰে চাব পাৰি। এনেধৰণৰ মনোভাৱত প্ৰকৃততে অগণতান্ত্ৰিক দৃষ্টিভংগীহে ফুটি উঠে।

চতুৰ্থতে, লক্ষণীয় কথাটো হৈছে সংস্কৃতকৰণৰ ফলত যিহেতুকে উচ্চজাতিৰ যাগযজ্ঞ, পূজা-পাতল আদি অনুকৰণ কৰা নিয়ম হৈ পৰিছে, ফলত ই আওপকীয়কৈ সমাজত কন্যা সন্তান আৰু মহিলা সকলৰ প্ৰতি অৱহেলাৰ মনোভাৱ বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিছে। ফলস্বৰূপে বিবাহত কন্যামূল্যৰ পৰিবৰ্তে যৌতুক প্ৰথা প্ৰকট হৈ উঠাৰ উপৰিও সমাজত জাতি বৈষম্যই গা কৰি উঠিছে।

ক্ৰিয়াকলাপ ২.৪

সংস্কৃতকৰণ আংশটো মনোযোগেৰে পঢ়া। তোমালোকে ভাবানেকি এই প্ৰক্ৰিয়াটো লিংগভিত্তিক? অৰ্থাৎ পুৰুষ আৰু মহিলাভেদে বেলেগ বেলেগকৈ ক্ৰিয়া কৰে নেকি? এই প্ৰক্ৰিয়াৰে পুৰুষসকলৰ সামাজিক অৱস্থা যদি সলনি নকৰে তোমালোকে ভাবানে যে ওলোটাকে মহিলা সকলৰ ক্ষেত্ৰত সম্ভৱ হব?

পঞ্চমতে, এইটো ক'ব পাৰি যে সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই দলিত সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ কিছুমান মূল বৈশিষ্ট্যৰ অৱসান ঘটাইছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, তথাকথিত দলিত সমাজে পালন কৰি অহা কামবোৰ ক্ৰমান্বয়ে মূল্যহীন বুলি বিবেচনা কৰাৰ উপৰিও সেইবোৰ ‘লজ্জাজনক’ বুলি অৱহেলাৰ দৃষ্টিৰে চোৱা হয়। ইয়াৰ পৰিণতিস্বৰূপে মানুহৰ কৰ্মদক্ষতা, শিল্প নৈপুণ্যতা ঔষধ পাতিৰ জ্ঞান, পাৰিপাৰ্শ্বিক আৰু কৃষিজ্ঞান, জীৱ-জন্তুৰ পোহপালন আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যি পৰিচয় সমূহ তেওঁলোকে লৈ আছিল, ঔদ্যোগিক সমাজ ব্যৱস্থাৰ অগ্ৰগতিত সেইবোৰ অপ্ৰয়োজনীয় বুলি ভৰা হ'ল।

এইটো স্বীকাৰ্য যে কুৰি শতিকাত সকলোবোৰ পৰিবৰ্তিত ৰূপত দেখা পোৱা গ'ল।

এই সময়ছোৱাত গা-কৰি উঠিল বিশেষকৈ এক ব্ৰাহ্মণ বিৰোধী আন্দোলন আৰু বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষাৰে গঢ় লৈ উঠা আত্ম-সচেতনতাৰ ভাব্। ভাৰতীয় ভালেমান ভাষাত সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দ বা শব্দাংশ নাইকীয়া কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলিল। ইয়াৰ এক জলন্ত উদাহৰণ হৈছে পিচপৰা শ্ৰেণী আন্দোলন (Backward Class Movement)। এই আন্দোলনে প্ৰধানকৈ জাতি আৰু গোটসমূহৰ উৰ্দ্ধমুখী গতিশীলতাক (upward mobility) ধৰ্মনিৰপেক্ষ শক্তিৰ আধাৰত আগবঢ়াই নিয়াত জোৰ দিছিল। হিন্দু সমাজৰ ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, শূদ্ৰ এই বৰ্ণৰ বাহিৰে আন আন শ্ৰেণীৰ লোকসকল প্ৰভাৱশালী জাতি (Dominant caste) ৰূপে পৰিচয় লাভ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিল। তাৰোপৰি সমাজৰ প্ৰভাৱশালী জাতিৰ সদস্যভূক্ত হোৱাতো সন্মানীয় বুলি ধৰি লোৱা হ'ল। বৰ্তমান সময়ত দলিত সকলৰ উত্থানেও নতুন পৰিচয় লাভ কৰি এক গৌৰৱৰ অধিকাৰী হৈ পৰিছে। অন্যহাতেদি ক'বলৈ গলে আত্মবিশ্বাস আৰু গৌৰৱবোধ লাভ কৰিব পাৰিছে যদিও তেওঁলোকৰ প্ৰতি অৱহেলা আৰু বৈষম্যতাৰ মনোভাব এতিয়াও বৰ্তি আছে।

পশ্চিমীয়াকৰণ (Westernisation)

তোমালোকে ইতিমধ্যে অতীতত ঘটি যোৱা পশ্চিমীয়া ঔপনিৱেশিক শাসনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলা। লগতে তোমালোকে এইটোও দেখিলা যে ঔপনিবেশ শাসনৰ ফলস্বৰূপে যিবোৰ পৰিবৰ্তন আহিল সেইবোৰ সাঁথৰ সাঁথৰ যেন লাগে আৰু একে সময়তে এইবোৰে বিস্ময় ভাৱৰো সৃষ্টি কৰে। পশ্চিমীয়াকৰণৰ অৰ্থ দাঙি ধৰি এম. এন. শ্ৰীনিবাসে কৈছিল "ইংৰাজসকলৰ ১৫০ বছৰীয়া শাসনৰ ফল-স্বৰূপে ভাৰতীয় সমাজ আৰু সংস্কৃতিলৈ যিবোৰ পৰিবৰ্তন আহিল, সেই পৰিবৰ্তনকে পশ্চিমীয়াকৰণ বোলা হয়। পশ্চিমীয়াকৰণ নামৰ এই বিশেষ শব্দই বিভিন্ন স্তৰত সংঘটিত পৰিবৰ্তনক সাঙুৰি লয়। যেনে - প্ৰযুক্তিবিদ্যা, সংস্থা, ভাৱাদৰ্শ আৰু মূল্যবোধ।"

পশ্চিমীয়াকৰণ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰে এক প্ৰকাৰ হৈছে পশ্চিমৰ

বন্ধনী ২.২

চিন্তাৰ ধৰণ (way of thinking) জন ষ্টুৱাৰ্ট মিল (John Stuart Mills) ৰ ৰচিত 'On Liberty' গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ হোৱাৰ পিছতেই ই ভাৰতীয় মহাবিদ্যালয়বোৰত পাঠ্যপুথিৰূপে অন্তৰ্ভূক্ত হ'ল। ভাৰতীয় সকলে মেগনাকাৰটা (MagnaCarta) আৰু লগতে ইউৰোপ আৰু আমেৰিকাত মুক্তি আৰু সমতাৰ বাবে চলি থকা আন্দোলনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিছিল।

বন্ধনী ২.৩

জীৱন ধাৰণৰ প্ৰণালী (way of living) সৰু কালৰ কথা সোঁৱৰি দেৱাকীয়ে কৈছিল-তেওঁলোকৰ ঘৰত সিজোৱা কণী কাপত লৈ খাইছিল আৰু তাইৰ মাকে পায়স পৰিবেশন কৰোতে তাৰ সৈতে মিহলাবলৈ গৰম গাখীৰ আৰু চেনি বেলেগ বেলেগ পাত্ৰত টেবুলত সজাই দিছিল। অন্যলোকৰ ঘৰতকৈ এয়া সম্পূৰ্ণ পৃথক আছিল। কাৰণ আনৰ ঘৰত সিজোৱা কণী কাপত খোৱা নহয় আৰু পায়স, গাখীৰ, চেনি একেলগে মিহলাই খাদ্য প্ৰস্তুত কৰি পৰিবশেন কৰে। তাই মাকক সুধিছিল পায়সখিনি কিয় তেনেকৈ খাবলৈ দিয়া হয়? মাকে উত্তৰ দিছিল - তেওঁলোকে বাগিচাত থকা কালত তেনেদৰে খোৱাৰ অভ্যাস আছিল *(Abraham 2006 : 146)*

কেৰালাৰ Thiyya Communityৰ নৃগোষ্ঠীক অধ্যয়নৰ পৰা লোৱা হৈছে।

প্ৰভাৱৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হৈ সৃষ্টি হোৱা এক উপসংস্কৃতিৰ আৰ্হি যি আৰ্হিক পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিৰ পৰশলৈ অহা এমুঠি ভাৰতীয়ই প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল। ভাৰতীয় বুদ্ধিজীৱীসকলক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা সকলেই এই উপসংস্কৃতিৰ প্ৰধান অংশীদাৰ আছিল, যি সকলে কেৱল বোধাত্মক গুণ অথবা চিন্তা-চৰ্চা বা জীৱন-প্ৰণালীকেই অৱলম্বন কৰিয়েই ক্ষান্ত থকা নাছিল, একে সময়তে তেওঁলোকে ইয়াৰ সম্প্ৰসাৰণৰ বাবে উঠিপৰি লাগিছিল। ১৯ শতিকাৰ আগছোৱাৰ ভালেকেইজন সমাজ সংস্কাৰক এই শ্ৰেণীৰেই আছিল। বন্ধনীৰ ভিতৰৰ বৰ্ণনাই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পশ্চিমীয়াকৰণৰ বিষয়ে দাঙি ধৰিছে।

গতিকে ক'ব পাৰি যে এমুঠি কম সংখ্যক ভাৰতীয়ইহে পশ্চিমীয়া জীৱন পদ্ধতি অৱলম্বন কৰিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও নতুন প্ৰযুক্তি বিদ্যা, সাজপোছাক, আহাৰ, অভ্যাস, আচৰণৰ পৰিবৰ্তন আৰু জীৱনশৈলীত বহলভাৱে পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হৈছিল। ক'বলৈ গ'লে সমগ্ৰ দেশতে একশ্ৰেণীৰ লোকৰ ঘৰত টেলিভিচন, ফ্ৰীজ, বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ চোফা চেট, খোৱা টেবুল চকী, বসবাসৰ বাবে সুকীয়া কোঠা দেখা যায়।

পশ্চিমীয়াকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত বাহ্যিক সংস্কৃতি অনুকৰণ কৰাৰ প্ৰৱণতাও সোমাই থাকে। সেয়েহে পশ্চিমীয়াকৰণ বুলিলে গণতন্ত্ৰৰ নতুন মূল্যবোধ আৰু সমতাক আদৰি লোৱাতো নুবুজায়।

পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিয়ে কেৱল জনসাধাৰণৰ জীৱন-প্ৰণালী বা চিন্তাজগততে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰাই নহয়, ভাৰতীয় কলা-সাহিত্যতো ইয়াৰ প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়। ৰবি ভাৰ্মা, অৱনিন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ, চান্দু মেনন, বংকিমচন্দ্ৰ চেটাৰ্জী আদি শিল্পী তথা সাহিত্যিক সকলো ঔপনিবেশিক প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত হোৱা নাছিল। বন্ধনীৰ ভিতৰত দেখা বন্ধনী ২.৪ বৰ্ণনাখিনি পঢ়ি চালে

ক্ৰিয়াকলাপ ২.৫

- কিছুমান ভাৰতীয় লোকৰ কথা তোমালোকে ভাবিব পাৰানে, যি সকলৰ সাজ-পোছাক বা চেহেৰাত অতি পশ্চিমীয়া, কিন্তু আধুনিক গুণ যেনে - গণতান্ত্ৰিক আৰু সমতাভাৱৰ আদৰ্শবোৰ তেওঁলোকৰ ক্ষেত্ৰত অভাৱ। তলত আমি তেনে দুটা উদাহৰণ দাঙি ধৰিছো। তোমালোকে আৰু তেনেধৰণৰ প্ৰকৃত গুণ আৰু অসংযত গুণৰ অধিকাৰী ব্যক্তিৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰিব পাৰানে?
- পশ্চিমীয়া শিক্ষাৰে শিক্ষিত কিন্তু গোষ্ঠী চিন্তা বা ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতি হিংসা পৰায়ণ মনোভাৱ থকা লোক আমি পাব পাৰো। এটি পৰিয়ালৰ ঘৰৰ আভ্যন্তৰীণ ভাগ পশ্চিমীয়া বাহ্যিক সংস্কৃতিৰ আদৰ কায়দাৰে ভৰপূৰ হৈ থাকিব পাৰে। আনহাতে কিন্তু সমাজত নাৰীৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে ৰক্ষণশীল মনোভাৱ থাকিব পাৰে। আধুনিক যুগৰ অতি উন্নত প্ৰযুক্তি ব্যৱহাৰ আৰু নাৰীৰ প্ৰতি বৈষম্যৰ মনোভাৱ পোষণ কৰা, এই দুয়োটা পৰিষ্কাৰ হৈ পৰে। কন্যাশিশুৰ ভ্ৰূণ হত্যাৰ দৰে কৰা কাম কাজবোৰত।

  এই বিৰুদ্ধ ভাৱবোৰ কেৱল ভাৰতবৰ্ষতে সঁচা নে অনাপশ্চিমীয়া আন আন সমাজতো সঁচা তোমালোকে আলোচনা কৰিব পাৰা। অথবা এইটো একেবাৰে সঁচা নহয় নেকি যে জাতি বিদ্বেষ আচৰণ পশ্চিমীয়া সমাজতো আছে?

ৰাজা ৰবি ভাৰ্মা

এইটো পৰিষ্কাৰ হয় যে কেনেকৈ শিল্পী ৰবি ভাৰ্মাৰ সৃষ্টিত পশ্চিমীয়া আৰু দেশীয় শৈলী (Style), কৌশল আদিৰ সমাৱেশ ঘটিছিল। কেৰালাৰ মাতৃয়াত্মক সম্প্ৰদায়ৰ এটি পৰিয়ালৰ ছবি ইয়াত অংকিত কৰা হৈছে। ছবিখনত একে সময়তে পশ্চিমীয়া আধুনিক একক পৰিয়ালৰ লগত সংগতি থকাৰ মিলো দেখা পোৱা যায়। য'ত পিতৃ-মাতৃ আৰু তেওঁলোকৰ সতি সন্ততি সকলো একেলগে একেঘৰৰে সদস্য ৰূপে ছবিখনত ফুটি উঠিছে।

ঔপনিৱেশিক সংস্কৃতিৰ লগত প্ৰত্যক্ষ মুখামুখিৰ ফলত আমাৰ দেশৰ সাংস্কৃতিক জগতলৈ কেনেদৰে পৰিবৰ্তন আহিছিল সেই বিষয়ে তোমালোকে ভিন ভিন পৰ্যায়ত দেখিবলৈ পাইছা। সমসাময়িক পৰিস্থিতিত সঘনে দেখিবলৈ পোৱা প্ৰজন্মবোৰৰ মাজৰ সংঘাতবোৰো ক'বলৈ গ'লে সাংস্কৃতিক সংঘাত যিবোৰ পশ্চিমীয়া-কৰণৰে পৰিণতি। তলৰ সীমাৰেখাৰ ভিতৰত বৰ্ণনা কৰা পিচৰ কথাখিনিয়ে দুটা প্ৰজন্মৰ

বন্ধনী ২.৪

১৮৭০ চনত ৰবি ভাৰ্মাই প্ৰথমে কে.পি. কৃষ্ণ মেননৰ পৰিয়ালৰ ছবিখন আঁকিবলৈ অনুদান পাইছিল। এই ছবিখন বিশেষ ভাৱে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। ছবিখনত দুইধৰণৰ ৰূপ অংকিত কৰা হৈছিল। সাধাৰণভাৱে আঁকাৰ দৰেই ৰঙীন পানীৰে বুলাই তাত তেল জাতীয় ৰঙেৰে অংকন কৰি শিল্পী কল্পনাৰে নতুনকৈ সজাই পৰাই তোলা হৈছিল।

ছবিখনত অংকিত আন এটা দিশ মন কৰিবলগীয়া বয়স আৰু পদানুক্ৰম অনুসাৰে ব্যক্তি সকলৰ স্থানবোৰ ছবিখনত বিশেষভাৱে দেখুওৱা হৈছে, যিটোৱে ১৯ শতিকাৰ ইউৰোপৰ কোনো বুৰ্জোৱা পৰিয়ালক ৰোমন্থন কৰাৰ ৰূপ ফুটি উঠে। আশ্চৰ্যজনক কথাটো হৈছে এইখন এখন তদানিন্তন কেৰালাৰ মাতৃয়াত্মক সমাজৰ ছবি যি সময়ত কৃষ্ণ মেননৰ একে জাতিৰ নায়াৰ সকলে (Nayars) পিতৃয়াত্মক একক পৰিয়ালত বাস কৰা নাছিল।

উৎস ঃ G. Arunima "Face value Ravi Verma's portraiture and the project of colonial modernity." The Indian Economic and Social History of Review 40.1 (2003) P.P. (57-80)

ব্যৱধানৰ ইংগিত বহন কৰিছে।

এনে দৃশ্য তোমালোকে দেখিছানে বা কেতিয়াবা এনে দৃশ্যৰ লগত মুখামুখি হৈছানে? দুটা প্ৰজন্মৰ মাজৰ সংঘাতৰ কাৰণ কেৱল পশ্চিমীয়াকৰণ নেকি? সংঘাতবোৰ স্বাভাৱিকতে বেয়া নেকি?

শ্ৰীনিবাসে কৈছিল যে যি সময়ত নিম্ন জাতিয়ে সংস্কৃতকৰণৰ পথ লৈছিল 'উচ্চ জাতি'য়ে সেইসময়ত পশ্চিমীয়া আদৰ্শক অনুকৰণ কৰিছিল। বৈচিত্ৰপূৰ্ণ ভাৰতবৰ্ষত এনেধৰণৰ সাধাৰণীকৰণ একেবাৰে সহজ সাধ্য নাছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে কেৰালাৰ থিৱা (Thiyya) সকলক উচ্চ জাতি বুলি কব নোৱাৰি। সমাজত চলোৱা অধ্যয়নে দেখুৱাইছে যে তেওঁলোক বিশেষভাৱে পশ্চিমৰ আদৰ্শৰে আপ্লুত হৈছিল। থিৱা সম্প্ৰদায়ৰ শ্ৰেষ্ঠ লোকসকলে (elites) জাতি ব্যৱস্থাক সমালোচনা কৰি

অধিক সাৰ্বজনীন মনোভাৱেৰে আগবাঢ়ি যাবলৈ ইংৰাজ সংস্কৃতিক উচিত মৰ্যদাৰে আদৰি লৈছিল।

বন্ধনী ২.৫

পশ্চিমীয়া কৰণে মধ্যবিত্ত পৰিয়ালবোৰত প্ৰজন্ম পাৰ্থক্য অধিক জটিল কৰি তুলিছে

সিহঁত মোৰ তেজ মঙহৰে লৰা-ছোৱালী। কিন্তু হ'লেও সিহঁত কেতিয়াবা মোৰ বাবে একেবাৰে অপৰিচিত যেন অনুভৱ হয়।

ভাৱ-চিন্তা, সাজ-পোছাক, কথা বতৰা বা আচৰণত মোৰ আৰু সিহঁতৰ মাজত একেবাৰে অমিল পাওঁ। সিহঁত নতুন প্ৰজন্মৰ লোক। মোৰ মনৰ ধাৰণা এনেকুৱা যে মোৰ আৰু সিহঁতৰ মাজৰ কোনো প্ৰকাৰৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ যেন একেবাৰে অসম্ভৱ। তথাপিও সিঁহতক মই অন্তৰেৰে সৈতে ভাল পাওঁ। সিঁহতৰ সন্তুষ্টিৰ বাবে যিহকে বিচাৰে তাকেই দিওঁ। ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কথাবোৰে মোৰ অন্তৰত প্ৰৱলভাৱ অনুভূতিৰ সৃষ্টি কৰে - "এই সময় তোমালোকৰ বাবে, মোৰ এয়া সমাপ্তিৰ আগজাননী।" মোৰ সন্তান পল্লৱ, কল্লোল আৰু কিংকিণীৰ লগত মোৰ ভাৱৰ কোনো মিল নাই (Nothing in common)। পল্লৱে এখন সুকীয়া দেশত সম্পূৰ্ণ সুকীয়া সংস্কৃতিত বাস কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, আমি বাৰ বছৰ বয়সতে মেখেলা-চাদৰ পিন্ধিছিলো। কিন্তু মোৰ ছোৱালী গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বিজনেচ মেনেজমেন্টৰ ছাত্ৰী, কিকিংণীয়ে পেন্ট আৰু বাগী (buggy) চাৰ্ট পিন্ধে। আনহাতে কল্লোলে তাৰ একোছা দীঘল অসংযত চুলিৰে মূৰটো আবৰি ৰাখি ভাল পায়। মই যেতিয়া মীৰা ভজন শুনিবলৈ বিচাৰো, কল্লোল আৰু কিংকিণীয়ে তেতিয়া Whitney Houston ৰ পপ মিউজিকৰ প্ৰতি আগ্ৰহ দেখুৱায়। কেতিয়াবা মই যেতিয়া এশাৰী বৰগীত গাবলৈ বিচাৰো, কিংকিণীয়ে তাইৰ

গীতাৰত পশ্চিমীয়া সংগীতৰ লহৰ তোলে।”

উৎস ঃ অনিমা দত্ত, ১৯৯৯"As days Roll on in woman : A collection of Assamese Short Stories, Diamond Jublee volume, (Guwahati Spectrum Publication) ।

এনেধৰণেৰেই উত্তৰ-পূব ভাৰতত বিভিন্ন গোটৰ মাজত পশ্চিমীয়া শিক্ষা ব্যৱস্থাই নতুন সন্ধানৰ বাট প্ৰশস্ত কৰা যেন অনুভৱ হৈছিল। তলৰ বিৱৰণটো পঢ়ি চোৱা—

বন্ধনী ২.৬

আন আন ভালেমান নগালোকৰ দৰে মোৰ ককাদেউতাইও ইউৰোপীয় সকলৰ লগত এক ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ ৰাখিছিল। ককাদেউতাৰ এইটো দৃঢ় বিশ্বাস আছিল যে জীৱনত আগবাঢ়ি যাবলৈ হ'লে শিক্ষাই হৈছে একমাত্ৰ পথ। ইংৰাজ আৰু মিছনেৰী সকলৰ লগত থাকি তেঁও জীৱনত যি শিকিছিল, ভৱিষ্যতে যাতে তেওঁৰ লৰা-ছোৱালীবোৰেও তেনেধৰণৰ জীৱনপ্ৰণালীকেই গ্ৰহণ কৰে তাক বাঞ্ছা কৰিছিল। সেয়েহে ককাদেউতাই মোৰ মাক স্কুলীয়া শিক্ষা ল'বলৈ প্ৰথমে ওচৰৰ ৰাজ্য অসমলৈ পঠায় আৰু পিছত দুৰণি ঠাই চিমলালৈ পঠায়। একেখন গাঁৱতে বাস কৰা শিক্ষিত মানুহসকলৰ পৰাও মোৰ মা অনুপ্ৰাণিত হৈছিল আৰু সেই শিক্ষিত লোকসকলে মাক প্ৰায়ে কৈছিল যে - বৰ্ত্তমানৰ যুগ শিক্ষা-দীক্ষাৰ যুগ আৰু তুমি শিক্ষিত হৈ উঠিলে তুমিও বিজয়লক্ষ্মী পণ্ডিতৰ দৰে হব পাৰিবা। জৱহৰলাল নেহৰুৰ ভনীয়েক বিজয়লক্ষ্মী পণ্ডিতে ভাৰতক প্ৰতিনিধিত্ব কৰি ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ মজিয়াত বিশ্ববাসীৰ উদ্দেশ্যে যিদৰে কথা কৈছিল তুমিও এদিন তেনেকুৱা হ'ব পাৰিবা। মোৰ দেউতাই নিজৰ বুদ্ধি বিবেচনা আৰু কঠোৰ পৰিশ্ৰমৰ ফলত স্থানীয় মিছনাৰী স্কুলত পঢ়ি পিছত শ্বিলঙত কলেজীয়া শিক্ষা আয়ত্ব কৰিছিল। আমাৰ ককাদেউতাৰ সমসাময়িক সামৰ্থবান সকলো নগালোকেই ইংৰাজী শিক্ষাৰে শিক্ষা লবলৈ বিচাৰিছিল। তেওঁলোকে জীৱনত উৰ্দ্ধমুখী গতিশীলতাৰ (upward mobility) লগত খাপ খাবলৈ ইংৰাজী শিক্ষাকহে প্ৰাধান্য দিছিল। নগালেণ্ড এনে এখন ৰাজ্য য'ত জনজাতিবোৰৰ লোকসকল কমেও ২০ কিলোমিটাৰৰ আঁতৰে আঁতৰে বাস কৰে আৰু প্ৰতিটো জনজাতিৰে ভাষা সুকীয়া সুকীয়া। এনে পৰিস্থিতিত ইংৰাজীয়েই এটা ভাষা, যাৰ সহায়ত তেওঁলোকৰ ভিতৰতে যোগাযোগ, ভাৱৰ আদান-প্ৰদান কৰাৰ উপৰিও বাহিৰৰ জগতৰ লগত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰিব পাৰিছিল। ইংৰাজীয়েই তেওঁলোকৰ মাত কথাৰ দৰে হৈছিল আৰু এই ভাষাকে পিচলৈ ৰাজ্যিক অফিচিয়েল ভাষা ৰূপে মানি লয়।

(A0 2005:111)

পশ্চিমীয়াকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোতে ঔপনিৱেশিক প্ৰভাৱৰ কথা প্ৰায়ে আহি পৰে। যি কি নহওক সমসাময়িক কালত পশ্চিমীয়াকৰণৰ নতুন কিছুমান প্ৰকাৰো আমাৰ চকুত পৰে। ক্ৰিয়াকলাপ ২.৬ লৈ চোৱা।

ক্ৰিয়াকলাপ ২.৬

- ➢ পশ্চিমীয়াকৰণে আমাৰ জীৱনত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পৰা সৰু বা ডাঙৰ সকলো দিশ পৰ্যবেক্ষণ কৰা।
- ➢ তোমালোকে ইতিমধ্যে দেখিলা যে কেনেকৈ ইংৰাজ ঔপনিৱেশিক শাসনে আমাৰ জীৱন প্ৰণালীক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল। লগতে এইটোও দেখিছা যে পশ্চিমীয়াকৰণ মানেই পশ্চিমক একপ্ৰকাৰ নকল কৰাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক মনোভাৱ অথবা ইংৰাজ চাহাবৰ দৰে হ'বলৈ উৎকণ্ঠা বা হেঁপাহ। পশ্চিমীয়াকৰণ দ্ৰুতগতিত আগবাঢ়ি আমেৰিকাকৰণ (Americanisation) হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে। এখন দৈনিক কাকতৰ সম্পাদকলৈ লিখা এখন চিঠি তলত উল্লেখ কৰা হৈছে। সেইখন পঢ়া আৰু আলোচনা কৰা।

নতুন ৰাজ (The New Raj)

এচিয়া মহাদেশৰ কোনো কোনো অংশ, ব্ৰিটেইন আৰু আয়াৰলেণ্ডৰ দৰে ঠাইৰ পৰা আমাৰ দেশ শাসন কৰিবলৈ প্ৰতিষ্ঠাপকসকল আহিছিল। সম্ভৱত যুক্তৰাষ্ট্ৰই আংশিকভাৱে ব্ৰিটেইনৰ আৰ্হি অনুকৰণ কৰিয়েই আজিকালি ঘটনাৰ তাৰিখ, মাহ আৰু বছৰবোৰ নিৰূপণ কৰিবলৈ নতুন প্ৰয়াস কৰিছে। এই প্ৰচেষ্টাত যুক্তৰাষ্ট্ৰই তাৰিখ, মাহ আৰু বছৰ হিচাপ কৰিবলৈ নতুন আৰ্হি (format) প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে। বিশ্ব বাণিজ্য কেন্দ্ৰ (World Trade Centre) ক ১১ চেপ্তেম্বৰত আক্ৰমণ কৰা দিনটো আপোনা আপুনি "৯/১১" বুলি পৰিগণিত হৈ পৰিল। যুক্তৰাষ্ট্ৰত প্ৰচলিত হোৱা এই আশুলিপি (Shorthand) বিশ্বৰ অন্যান্য অংশতো ব্যাপকভাৱে ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰে। এইটো নকলেও হ'ব যে বিশ্বৰ প্ৰায়বোৰ দেশেই এইদৰে দিন, মাহ আদিৰ হিচাববোৰ ধৰি ৰখাৰ নিয়ম আছে। মুম্বাইত সংঘটিত হৈ যোৱা ৰেল দুৰ্ঘটনাটো এই আশুলিপিৰে "৭/১১" কেনেকৈ ব্যাখ্যা আগবঢ়াম? যিহেতুকে আমি ব্ৰিটিছ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ অধীনত আছিলো, সেয়ে আমি প্ৰায় DD-MM-YY আৰ্হিটো ব্যৱহাৰ কৰো।

The Hindu August 21 2006

এটা সময় আছিল বহু ভাৰতীয়ই ব্ৰিটিছ ইংলিছ কবলৈ ভাল পাইছিল। ইয়াৰ কিবা পৰিবৰ্তন হৈছে নেকি? বৰ্তমান আমেৰিকান উচ্চৰণ বেছি প্ৰভাৱশালী নেকি?

আধুনিকীকৰণ আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষকৰণ (Modernisation And Secularisation)

> **কি ধৰণৰ আধুনিকতা ?**
> **What kind of Modernity?**
> তেওঁলোকে (বিভিন্ন সংগঠন বা সভা সমিতিৰ প্ৰতিষ্ঠাপকসকল যি সকল উচ্চ জাতিৰ লোক) যেতিয়ালৈকে বৃটিছ চৰকাৰৰ চাকৰিয়াল হৈ থাকে তেতিয়ালৈকে তেওঁলোক আধুনিকতাৰ ধ্বজাবাহী হৈ থাকে। চাকৰিৰ অৱসৰৰ লগে লগে যেতিয়া অৱসৰ ভাট্টাৰ আৱেদনকাৰী হৈ পৰে তেতিয়াই ব্ৰাহ্মণৰ গোড়ামী ভাৰত নিমজ্জিত হৈ পৰে - "মোক স্পৰ্শ কৰা কিন্তু সাজ-পোছাকত হাত নিদিবা"...........
> ✳ *মাৰাঠী গ্ৰন্থকাৰসকলৰ অধিবেশনলৈ লিখা জোতিবা ফুলেৰ চিঠিৰ একাংশ*

'আধুনিকীকৰণ' এই শব্দটিৰ এটি দীঘলীয়া ইতিহাস আছে। ১৯ শতিকা আৰু বিশেষকৈ কুৰি শতিকাৰ পৰা নিৰ্দিষ্ট অৰ্থবাহক এই শব্দটি সামাজিক কিছুমান ইতিবাচক তথা আকাংক্ষিত মূল্যবোধৰ লগত জড়িত হৈ পৰা দেখা যায়। কোনো এজন ব্যক্তি বা কোনো এখন সমাজ আধুনিক হবলৈ বিচৰাতো এটি সচৰাচৰ প্ৰক্ৰিয়া। আগৰ কালৰ আধুনিকীকৰণ মানে প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ অগ্ৰগতি নাইবা উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ উন্নতকৰণ অৱস্থাৰ কথাকে বুজা গৈছিল। ক্ৰমাগতভাৱে এই শব্দটিৰ অৰ্থ অধিক ব্যাপক ৰূপত প্ৰয়োগ হবলৈ ধৰে। বিশেষকৈ পশ্চিম ইউৰোপ বা উত্তৰ আমেৰিকাৰ উন্নয়নৰ যি গতিপথ, সেয়া অনুকৰণ কৰাটোও আধুনিকীকৰণ শাৰীতে ধৰা হয়। সেয়ে সেই দেশ বা সেই সমাজক অনুকৰণ কৰিলেহে আধুনিক সমাজ বুলি পৰিচয় পোৱাৰ ধাৰণা গঢ় লৈ উঠে। ভাৰতবৰ্ষত (প্ৰথম অধ্যায়ত আলোচনা কৰা অনুসাৰে) ঔপনিৱেশিক শাসনকালত পুঁজিবাদ ধাৰণাৰ সুত্ৰপাত হৈছিল সেয়েহে আমাৰ দেশৰ আধুনিকীকৰণ আৰু ধৰ্ম-নিৰপেক্ষকৰণৰ ইতিহাসৰ লগত পশ্চিমৰ দেশৰ সৈতে কিছু পাৰ্থক্য আছে। এই অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিত আলোচিত হোৱা ১৯ শতিকাৰ সংস্কাৰ আন্দোলনে পশ্চিমীয়াকৰণৰ ইংগিতো বহন কৰে। এই পৰ্য্যায়ত আমি আধুনিকীকৰণ আৰু ধৰ্ম নিৰপেক্ষকৰণ এই দুয়োটা প্ৰক্ৰিয়া একেলগে আলোচনা কৰিম। কাৰণ এই দুয়োটা প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজত এটা যোগসূত্ৰ আছে। দুয়োটা প্ৰক্ৰিয়াই আধুনিক কিছুমান ভাৰধাৰাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ বহন কৰে। আধুনিকীকৰণৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি সমাজতত্ত্ববিদসকলে কৈছে -

"আধুনিকতাই থলুৱা বন্ধন আৰু সংকীৰ্ণ মনোভাৱবোৰক বিশ্বজনীন মনোভাৱ আৰু বাধকতা লৈ যোৱাৰ পথ মোকলাই দিয়ে। অনুভূতি, পৱিত্ৰভাৱ আৰু অযুক্তিকৰ মনোভাৱবোৰৰ ওপৰত বিজ্ঞানসন্মত যুক্তি আৰু বিচাৰ বিবেচনাৰে সত্য প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। সামাজিক গোট বন্ধনৰ প্ৰাধান্যতকৈ ব্যক্তি বিশেষৰ প্ৰাধান্যতাক অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। মানুহে বাস কৰা বা কাম কৰা গোটবোৰৰ আধাৰ জন্মসূত্ৰৰ পৰিবৰ্তে নিজ পছন্দৰ মতে হোৱাতো বিচাৰে। অন্ধবিশ্বাসৰ পৰিবৰ্তে বস্তুবাদী আৰু মানৱীয় পৰিবেশৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰমাণত অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। নিজৰ পৰিচয় জন্মসূত্ৰে (ascribed) লাভ কৰাৰ পৰিবৰ্তে স্বইচ্ছাৰে বাছনি কৰে আৰু আয়ত্ব

কৰে । আমোলাতান্ত্ৰিক পৰিবেশত মানুহে পৰিয়াল, বাসস্থান আৰু সম্প্ৰদায়ৰ পৰা কৰ্মস্থানক পৃথককৈ চাবলৈ বিচাৰে। (Rudolph and Rudolph, 1907) ।

আনভাষাৰে ক'বলৈ গ'লে মানুহে থলুৱা (local) ভাৰচিন্তাক প্ৰাধান্য দিয়াৰ উপৰিও বিশ্বজনীন মনোভাৱক অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। তোমালোকৰ যি ব্যৱহাৰ পাতি বা চিন্তাধাৰা, সেইবোৰ তোমালোকৰ পৰিয়াল, জাতি বা জনজাতি বা সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা সদায় পৰিচালিত হৈ নাথাকে। তোমালোকে জীৱনত যিটো চাকৰি বা কাম কৰিবলৈ বিচৰা সেয়া তোমালোকৰ পিতৃ-মাতৃয়ে কৰি অহা কামেৰে নিৰ্ণয় কৰা হ'ব নোৱাৰে। বৰঞ্চ ই তোমালোকৰ স্ব-ইচ্ছাৰেহে পৰিচালিত হ'ব। গতিকে কৰ্মসংস্থান স্ব-ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, ই জন্ম প্ৰদত্ত নহয়। জন্মসূত্ৰে তোমালোক কোন সেয়া প্ৰশ্ন নহয়। বৰঞ্চ তোমালোকে কোনবোৰ গুণৰ অধিকাৰী হৈছা, কি আয়ত্ব কৰিব পাৰিছা সেয়াহে আচল কথা। ক'বলৈ গ'লে বিজ্ঞানভিত্তিক চিন্তাধাৰাক প্ৰতিষ্ঠিত চিন্তাৰূপে গণ্য কৰা হয় আৰু যুক্তিপূৰ্ণ বিচাৰকহে প্ৰাধান্য দিয়া হয়। এইবোৰ একেবাৰে সত্য বুলি ভাবিব পাৰানে ?

ক্ৰিয়াকলাপ ২.৭

কোনো বাতৰি কাকত নাইবা Shaddi.com websiteৰ পৰা বিবাহৰ বিজ্ঞাপন এটিলৈ মন কৰা। বিজ্ঞাপনটিত এইটো মন কৰা যে তাত জাতি বা সম্প্ৰদায়ৰ কথা উল্লেখ হৈছে নেকি? যদি এনেধৰণৰ সঘন উল্লেখ দেখা যায় তেতিয়া ভাবিব পাৰানেকি যে জাতি পৰিচয় পৌৰাণিক কালৰে পৰা এতিয়ালৈকে সক্ৰিয় হৈ আছে? নতুবা জাতি বা সম্প্ৰদায়ৰ ভূমিকা সমাজত কমিছে নেকি? আলোচনা কৰা।

আমাৰ দেশত আমি যিবোৰ বৃত্তি লৈছো সেই বৃত্তিবোৰ আমি স্ব-ইচ্ছাৰে লোৱা বুলি ক'ব নোৱাৰি। এজন চাফাই কৰ্মীয়ে সাধাৰণতে তেওঁৰ বৃত্তি নিজৰ ইচ্ছাৰে বাছিনলয় (প্ৰথম পাঠ্যপুথিৰ পঞ্চম অধ্যায় NCERT 2007) । ক'বলৈ গলে আমি নিজৰ জাতি বা সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতে বিয়া-বাৰু হোৱাতো বিচাৰো। আমাৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস, ৰীতি-নীতিবোৰেও আমাৰ জীৱনধাৰা নিৰ্ণয় কৰি থাকে। একে সময়তে বৈজ্ঞানিক পৰম্পৰাখিনিও আমি মানি চলো। আনহাতে ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু গণতান্ত্ৰিক ৰাজনৈতিক পদ্ধতিবোৰো শক্তিশালীৰূপত আমাৰ দেশত আছে। একে সময়তে জাতি বা সাম্প্ৰদায়িক চেতনা বা মনোভাৱবোৰেও আমাৰ মাজত কাম কৰি থাকে। এই গোটেই প্ৰক্ৰিয়াবোৰক আমি কেনেদৰে বুজি পাওঁ ? এনে সকলোবোৰ মিশ্ৰিত ৰূপৰ আলোচনা দাঙি ধৰিবলৈ এই অধ্যায়টিত প্ৰয়াস কৰা হ'ব।

সাধাৰণ অৰ্থত এইটো এটা পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ এক মিশ্ৰণ বুলিয়েই ক'ব পৰা যায়, যদিও পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা এই দুয়োটাৰে নিৰ্দিষ্ট ৰূপ থাকে। ভাৰতবৰ্ষত একে ৰুচিবোধ বা মতত চলি থকা কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰম্পৰা আছিল আৰু এতিয়াও আছে। 'ভাৰতীয় পৰম্পৰা'ৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰি আমি এইটোও দেখিছো যে বহুত্বতা (pturalty) আৰু পৰম্পৰাক ধৰি ৰখাৰ যুক্তিতৰ্কবোৰে ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যৰূপে প্ৰকাশ পাই আহিছে। প্ৰকৃততে পৰম্পৰা কি এই সম্পৰ্কে পুনঃ

পুনঃ সংজ্ঞাকৰণ বা ব্যাখ্যা কৰাও হৈছে। ১৯ শতিকাৰ সমাজসংস্কাৰকসকলৰ মতাদৰ্শত এইকথাৰ উমান পোৱা যায়। এই প্ৰক্ৰিয়া এতিয়াও অহৰহ চলি আছে। ২.৭ বন্ধনীৰ ভিতৰত বৰ্ণনা কৰা অৰুণাচল প্ৰদেশৰ সমসাময়িক ছবিখনলৈ চোৱা।

বন্ধনী ২.৭

বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰগতি আৰু আধুনিকতাৰ প্ৰভাৱত ধৰ্মীয় চিন্তা-চৰ্চা আৰু পূজা-পাৰ্বনৰ দিশত মানুহৰ মনোভাৱ সলনি হ'বলৈ ধৰিছে। আনুষ্ঠানিক পূজা-পাতল, উৎসৱৰ নিয়ম পদ্ধতিবোৰ, উৎসৱৰ লগত জড়িত ধৰ্মীয় নিষেধাজ্ঞাবোৰ (taboo), উৎসৱত উৎসৰ্গা কৰা বয়বস্তু আৰু পৰিমাণ আদিত লেখত লবলগীয়া পৰিবৰ্তন আহি পৰিছে। এই খৰতকীয়া পৰিবৰ্তনবোৰ নগৰ চহৰ অঞ্চলত অধিকতৰ দেখা পোৱা যায়।

এই নতুন প্ৰভাৱৰ হেঁচা জনজাতীয় পৰিচয়ৰ ওপৰতো পৰিছে। জনজাতীয় সামূহিক পৰিচয়ৰ খাতিৰতহে পূজা-পাৰ্বনবোৰ প্ৰচলিত হৈ থকা যেন অনুমান হয়। "সংস্কৃতিৰ অবিহনে পৰিচয় শূন্য" (Loss of culture, loss of identity) এইষাৰ সকিয়নী বাক্যৰ খাতিৰতহে পূজা-পাৰ্বনবোৰক উপযোগীকৈ সজাই - পৰাই তোলা হয়।

সমসাময়িক সমাজত সততে উৎসৱ আয়োজক সমিতিবোৰ" (Festival Celebration Committees) দেখা যায়। পৰম্পৰাগতভাৱে দেখা পোৱা জনজাতীয় সহজ--সৰল জীৱনৰ বান্ধোনবোৰৰ ঠাইবোৰ এইবোৰে গ্ৰাস কৰিবলৈ ধৰিছে। পৰম্পৰাগত জীৱনশৈলীত ঋতু পৰিবৰ্তনৰ ঘটনাচক্ৰইহে উৎসৱ আদি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। কিন্তু আজিকালি উৎসৱৰ বাবে আনুষ্ঠানিকতাৰে দিন ধাৰ্য কৰা হয় আৰু এইবোৰ চৰকাৰী বন্ধৰ তালিকাৰ লগত মিলাই লোৱা হয়।

কোনো নিৰ্দিষ্ট আৰ্হিৰ পতাকা নহলেও উৎসৱ উদ্‌যাপনত পতাকা উত্তোলনৰ কাৰ্যসূচী থাকে। মুখ্য অতিথি আৰু তেখেত সকলৰ ভাষণ তথা মিচ ফেচটিভেল (Miss Festival) প্ৰতিযোগিতাৰ নিচিনা কাৰ্য়সূচীবোৰ আজিকালি এৰাব নোৱাৰাৰ দৰে হৈছে। জনজাতীয় লোকসকলৰ মানসিক চিন্তাধাৰাত ক্ৰমাগতভাৱে যুক্তিপূৰ্ণ বিবেচনা আৰু সাৰ্বজনীন মনোভাৱে গা কৰি উঠিবলৈ ধৰিছে। ফলস্বৰূপে তেওঁলোকৰ পুৰণি বিশ্বাস- পদ্ধতি আৰু ৰক্ষণশীল ৰীতি-নীতিবোৰক এৰাধৰা কৰাৰ প্ৰচেষ্টাও দেখা যায়।

আধুনিক কালৰ পশ্চিমীয়া সমাজবোৰত ধৰ্ম নিৰপেক্ষকৰণৰ অৰ্থই সমাজত ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ হ্ৰাস পোৱাৰ কথা বুজায়। আধুনিকীকৰণৰ সিদ্ধান্তকাৰী সকলৰ এইটো ধাৰণা আছিল যে আধুনিক সমাজত ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱ বাঢ়িব। ধৰ্ম নিৰপেক্ষকৰণক বুজাবলৈ কেইটামান ইংগিত (Indicator) সততে লোৱা হয়।। যেনে ধৰ্মীয় সংগঠন সমূহত আনুগত্য প্ৰকাশ কৰা (যেনে-গীৰ্জা ঘৰত উপস্থিতিৰ হাৰ), ধৰ্মীয় সংগঠন সমূহৰ সামাজিক তথা বস্তুগত (material) প্ৰভাৱ আৰু ধৰ্ম সম্পৰ্কীয় বিশ্বাস পদ্ধতিত মানুহে কিমান আনুগত্য প্ৰকাশ কৰে আদি। বৰ্তমানকালত দেখা গৈছে যে গোটেই বিশ্বজুৰি ধৰ্মীয় সচেতনা আৰু ধৰ্মীয়

সংঘাত অভূতপূৰ্বভাৱে বৃদ্ধি পাইছে।

যিকি নহওক অতীততো এই ধাৰণা আছিল যে আধুনিক জীৱন প্ৰণালীত স্বাভাবিকতে ধৰ্মৰ প্ৰতি মানুহৰ চিন্তাধাৰা ক্ৰমাগতভাৱে কমি যাব। কিন্তু এয়া একেবাৰে সত্য নহয়। তোমালোকে এইটো নিশ্চয় মনত পেলাবা যে, কেনেকৈ পশ্চিমৰ পৰা অহা আধুনিক যোগাযোগৰ ব্যৱস্থ্য, সংগঠন আৰু ভাৱধাৰাই নতুন ধৰণৰ ধৰ্মীয় সংস্কাৰ সংগঠনসমূহ সৃষ্টি কৰিছে। তাৰ উপৰিও ভাৰতবৰ্ষত আয়োজন কৰা উৎসৱ-পাৰ্বনবোৰৰ অধিকাংশই ধৰ্মনিৰপেক্ষ মনোভাৱৰ ইংগিত বহন কৰে।

ঈশ্বৰৰ সৈতে যোগাযোগ (Connecting to God)

By Raja Simhan T.E

তোমাৰ বিবাহ বাৰ্ষিকী উপলক্ষে মাদুৰাইৰ মীনাক্ষী আমান মন্দিৰলৈ যাম বুলি কৰা পৰিকল্পনাটো কাৰ্যত ৰূপায়িত নহব বুলি তুমি চিন্তিত হৈছা নেকি? চিন্তাৰ কাৰণ নাই। তুমি বিচৰা দেৱতাজনৰ নামত অনলাইনত মাউচ ক্লিক্ কৰা আৰু আশীৰ্বাদ বিচাৰি deity ....com ৰ ৱেবচাইট লোৱা। সমগ্ৰ দেশত থকা ৬০০তকৈও অধিক মন্দিৰত এনে ধৰণৰ পূজা অৰ্চনাৰ সেৱা আগবঢ়োৱা হয়। বিশ্বৰ সমগ্ৰ মানুহে তেওঁলোকৰ ইচ্ছা অনুসৰি মন্দিৰ বাছনি কৰি লৈ বিচৰামতে দেৱ-দেৱীৰ পূজা-অৰ্চনা আগবঢ়াব পাৰে -- ই কন্যাকুমাৰীয়েই হওক বা উত্তৰপ্ৰদেশেই হওক। দেৱ-দেৱতাই বিচৰামতে পূজা আগবঢ়োৱা হয় আৰু এয়া সম্ভৱ হয় সমগ্ৰ দেশজুৰি বিয়পি থকা পুৰোহিত সকলৰ নেটৱৰ্কৰ জৰিয়তে। পূজাৰ প্ৰসাদবোৰ (prasadham) বিশ্বৰ যিকোনো ঠাইত ৫-৭ দিনৰ ভিতৰত পাব পৰাকৈ সুবিধা কৰা হয়। ভাৰতৰ বাসিন্দা সকলৰ বাবে, যি সকলে পূজাৰ খৰচ Credit Card ৰ যোগেদি (Credit card.com) বহন কৰিব নোৱাৰে তেওঁলোকৰ চেক বা demand draft সংগ্ৰহ কৰা হয়। যি কোনো ঠাইৰ পৰা যি কোনো মন্দিৰত অনলাইন পূজা খৰচৰ বাবদ ৯.৭৫ পাউণ্ড ষ্টাৰলিংৰ পৰা ৭৫ পাউণ্ড ষ্টাৰলিংৰ হব পাৰে।

উৎস ঃ The Business Line, Financial Daily, The Hindu

আনুষ্ঠানিক উৎসৱ-পাৰ্বনবোৰতো ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ উদাৰ মনোভাৱ ফুটি উঠা দেখা যায়। এনেধৰণৰ অনুষ্ঠানবোৰে সমাজৰ পুৰুষ আৰু মহিলাসকলক সামাজিকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰে একেলগ হোৱাৰ বিভিন্ন সুবিধা প্ৰদান কৰে। বিশেষকৈ সমনীয়া আৰু জ্যেষ্ঠজনৰ সৈতে একেলগ হোৱাৰ উপৰিও পৰিয়ালৰ সামৰ্থ অনুযায়ী আহৰণ কৰা সম্পত্তি, সাজ-পোছাক আৰু সোণৰ আ-অলংকাৰ ইত্যাদিৰ প্ৰদৰ্শন আৰু ভাৱৰ আদান প্ৰদানৰো সুবিধা হয়। বিশেষকৈ যোৱা কেইটামান দশকত এনেধৰণৰ আনুষ্ঠানিক উৎসৱবোৰ কেইটামান দিশত বিশেষকৈ চকুত লগা হৈ পৰিছে।

ক্ৰিয়াকলাপ ২.৮

দীপাৱলী, দুৰ্গাপূজা, গণেশপূজা, দশেৰা, কাৰোৱা চতুৰ্থী, ঈদ, খ্ৰীষ্টমাচ আদি উৎসৱৰ সময়ত প্ৰকাশ পোৱা বিজ্ঞাপনবোৰলৈ মন কৰা। ছপা মাধ্যমৰ পৰা বিজ্ঞাপনবোৰ গোটোৱা। ইলেক্ট্ৰনিক মাধ্যমবোৰও লক্ষ্য কৰা। ভালকৈ মন কৰা এই বিজ্ঞাপনবোৰে কেনেধৰণৰ বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰে।

অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, তথা প্ৰস্থিতিৰ দিশত এই উৎসৱবোৰ ক্ৰমাগতভাৱে চকুত লগা হৈ পৰিছে। বিবাহবাহৰৰ বাহিৰত শাৰী শাৰীকৈ ৰখাই থোৱা গাড়ী আৰু বিবাহত উপস্থিত হোৱা বিশেষ বিশিষ্ট ব্যক্তি (VIP) সকলৰ সমাগমে আওপকীয়াকৈ অনুষ্ঠান আয়োজন কৰা পৰিয়ালটোৰ স্থানীয় সামাজিক প্ৰস্থিতিৰ কথাকে দাঙি ধৰে।

বিভিন্ন জাতিৰ (caste) মাজৰ নিৰপেক্ষ ভাৱচিন্তাৰ বিষয়েও কিছুমানে প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰি ভালেমান যুক্তিতৰ্কৰ অৱতাৰণা কৰা দেখা গৈছে। এইবোৰে প্ৰকৃততে কেনেধৰণৰ অৰ্থ বহন কৰে? পৰম্পৰাগতভাৱে চলি অহা ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাটো ঘাইকৈ ধৰ্মীয় আৰেষ্টনীৰ মাজতে কেন্দ্ৰীভূত আছিল। পৱিত্ৰ আৰু অপৱিত্ৰ (Purity and pllution) ধাৰণাই জাতিবোৰৰ মাজৰ ব্যৱহাৰ প্ৰধানকৈ পৰিচালিত কৰিছিল। আজিকালি জাতি ব্যৱস্থাটোৱে এক ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱগোষ্ঠী (Political pressure group) হিচাপেও কাম কৰা দেখা যায়। সেইদৰে সমসাময়িক ভাৰতবৰ্ষত কিছুমান জাতি সমিতি (Caste association) আৰু জাতিবোৰৰ নিজা ৰাজনৈতিক দল গঢ়ি উঠা দেখা যায়। সেই সংস্থা বা দলবোৰে চৰকাৰৰ ওচৰত তেওঁলোকৰ নিজা নিজা দাবীবোৰ উত্থাপন কৰি থাকে। জাতিৰ এই পৰিবৰ্তনীয় ভূমিকাক জাতিৰ নিৰপেক্ষকৰণ কৰা বুলিয়েই কব পাৰি। তলৰ বন্ধনীৰ ভিতৰৰ কথাখিনিয়ে তেনে এটা প্ৰক্ৰিয়াৰ কথাকে বৰ্ণনা কৰে।

বন্ধনী ২.৮

এইটো সকলোৱে মানি লব যে পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থা প্ৰধানকৈ জাতি সংৰচনা (Caste structure) আৰু জাতি পৰিচয় (Caste identities) ৰ আধাৰতে গঠিত হৈছিল। জাতি-ব্যৱস্থা আৰু ৰাজনীতিৰ মাজৰ সম্পৰ্ক অধিক সতৰ্কতাৰে চোৱা হৈছিল। এই ক্ষেত্ৰত আধুনিকতাৰ মতাদৰ্শৰ ধ্বজাবাহক সকলে স্বদেশৰ মাটিত থাকিও বিদেশীৰ অহেতুক ভয়ত (Xenophobia) অতিকৈ ভুগিছিল। তেওঁলোকে প্ৰশ্ন কৰিছিল - জাতি ব্যৱস্থাৰ বিলুপ্তি হৈছে নেকি? প্ৰকৃততে কোনো সামাজিক ব্যৱস্থাৰ এনেধৰণৰ বিলুপ্তি নহয়। বৰঞ্চ এই প্ৰসংগত উত্থাপিত হোৱা সন্দেহবোধক প্ৰশ্নটো হব এনেধৰণৰ - আধুনিক ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱত জাতি ব্যৱস্থাৰ স্বৰূপটো কেনেকুৱা অথবা জাতি আধাৰিত সমাজ ব্যৱস্থাত কেনেধৰণৰ ৰাজনীতিয়ে গা কৰি উঠিব পাৰে? ভাৰততে থাকি যি সকলে 'ৰাজনীতিত জাতিভেদ' (Casteism in politics) ৰ প্ৰভাৱৰ বিষয়ে অভিযোগ আনিছিল, তেওঁলোকে অন্য এক প্ৰকাৰৰ ৰাজনীতি প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ বিচাৰিছিল, যিবোৰ ধাৰণাৰ সামাজিক আধাৰ প্ৰকৃততে নাছিল। ৰাজনীতি হৈছে এক প্ৰতিযোগিতামূলক খেল বা উদ্যোগ। ৰাজনীতিৰ উদ্দেশ্য হৈছে কোনো বিশেষ লক্ষ্য সাধন কৰিবৰ বাবে ক্ষমতা হস্তগত কৰা আৰু এই প্ৰক্ৰিয়াত তেওঁলোকে মানুহৰ প্ৰচলিত মনোভাৱবোৰ চিনাক্ত কৰাৰ উপৰিও জাগ্ৰত চেতনাবোৰ কৌশলেৰে সংগঠিত

কৰি নিজৰ স্থিতি দৃঢ় কৰিববলৈ বিচৰাতো। ৰাজনৈতিক দলবোৰে জন সাধাৰণক সংগঠিত কৰাৰ কৌশল ৰচনা কৰিব পাৰে আৰু জনতাৰ সহযোগ (support) উপযুক্তভাৱে উপস্থাপন কৰিব পাৰে। ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰখন যেতিয়া বৃহৎ জনসংখ্যা আধাৰিত (mass based) হয় তেতিয়া সাংগঠনিক দিশবোৰ অধিক কাৰ্যক্ষম কৰি তুলিববলৈ প্ৰচেষ্টা কৰে। সেইদৰে নিজৰ দলৰ প্ৰতি আনুগত্য থকা লোকসকলক সংগঠিত কৰাৰ প্ৰচেষ্টাও অব্যাহত ৰাখে। দেখা যায় যে -যি বোৰ এলেকাত জাতি-ব্যৱস্থাইহে প্ৰধান চালিকা শক্তিৰূপে কাম কৰে, দলীয় ৰাজনীতিকো সেই শক্তিৰ আধাৰতেই চলাই নিয়াৰ প্ৰচেষ্টা কৰে। ৰাজনীতিক সকলে জাতি আধাৰিত গোটবোৰক তথা জাতি চিন্তাৰ পৰিচয়ক সংগঠিত কৰি ক্ষমতা বিস্তাৰ কৰাত মনোনিৱেশ কৰে। আন আন গোট বা সন্থাবোৰকো তেওঁলোকে ওচৰ চপাই আনিববলৈ বিচাৰে। তেওঁলোকে যিহেতু সংগঠনবোৰৰ ৰূপ সকলোতে সলনি কৰিব পাৰে, সেয়েহে জাতিৰ ৰূপকো পৰিবৰ্তন কৰাত তেওঁলোকে পাকৈত হৈ পৰে।

Kothari 1977 : 57-70

বন্ধনী ২.৮-ৰ অনুশীলনী

ওপৰত বৰ্ণনা কৰা (বন্ধনী ২.৮) ৰ অংশখিনি মনোযোগেৰে পঢ়া। বেকা আখৰেৰে (Italicised) লিখা বাক্যবোৰলৈ মন কৰা। সেইবোৰত নিহিত থকা প্ৰধান যুক্তিবোৰ সংক্ষিপ্তকৰণ কৰা। তোমালোকৰ নিজা উদাহৰণ দাঙি ধৰিব পাৰা।

সামৰণি (Conclusion)

এই অধ্যায়ত প্ৰধানকৈ ভাৰতৰ সামাজিক পৰিবৰ্তনক নিৰ্দিষ্টকৈ দেখুৱালৈ প্ৰচেষ্টা কৰা হ'ল। আৰু দেখা গ'ল ঔপনিৱেশিক অভিজ্ঞতাবোৰৰ দীৰ্ঘম্যাদী ফলাফল আমাৰ দেশত কিদৰে থাকি গ'ল। এইবোৰৰ ভালেমান অপ্ৰত্যাশিত আৰু ভালেমান অবুজ সাঁথৰৰূপে (Paradox) হৈ গ'ল। আধুনিকতাৰ পশ্চিমীয়া ভাৱধাৰাই ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদী সকলৰ মনলৈ নতুন চিন্তাশক্তিৰ যোগান ধৰিলে। কিছুমানে পৰম্পৰাগত লিখনিবোৰ (traditional texts) ক নতুন দৃষ্টিভংগীৰে অৱলোকন কৰাৰ শক্তি পালে। অন্য কিছুমানে তথাকথিত পৰম্পৰাক প্ৰত্যাখান কৰাত মনোনিৱেশ কৰিলে। পশ্চিমীয়া সাংস্কৃতিক ধৰণ-কৰণবোৰে ভাৰতীয় সংস্কৃতিত কিদৰে নতুনকৈ খোপনি পুতি ললে ইয়াৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ পৰিয়ালবোৰৰ জৰিয়তে দেখা পোৱা গ'ল। পুৰুষেই হওক মহিলাই হওক বা ল'ৰা-ছোৱালীয়েই হওক সকলোৱে মানসিকতা আৰু কলা কৌশলবিলাকত ইয়াৰ প্ৰভাৱ দেখা পোৱা গ'ল। সংস্কাৰমুখী আন্দোলন আৰু জাতীয়তাবাদী আন্দোলনবোৰত সমভাৱাপন্ন আৰু গণতান্ত্ৰিক মনোভাৱে অভূতপূৰ্বভাৱে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিলে। এই সকলোবোৰে কেৱল পশ্চিমীয়া ভাৱধাৰাকে পোষকতা কৰা নাছিল। ইয়াৰ উপৰিও ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ ওপৰত পুনঃ বিশ্লেষণ আৰু সৰল প্ৰশ্নৰ উত্থাপন কৰিছিল। ইয়াৰ পিচৰ অধ্যায়টোৰ আলোচনাৰ মূল কেন্দ্ৰবিন্দু হৈছে ভাৰতীয় অভিজ্ঞতাৰে গণতন্ত্ৰ। ইয়াত আলোকপাত কৰা হ'ব যে সমতাৰ ভাৱধাৰা আৰু সামাজিক ন্যাৰ্য্যতাৰ আধাৰত প্ৰস্তুত কৰা সংবিধানে কেনেকৈ

ইয়াৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰে যিটো একেবাৰেই অসমান। ইয়াৰ জৰিয়তে ইয়াকো দেখুৱাবলৈ প্ৰয়াস কৰা হব যে পৰম্পৰা (tradition) আৰু আধুনিকতা (modernity) এই দুয়োটাই ক্ৰমাগত ৰূপত পুনঃ সংজ্ঞাকৰণ হৈ আহিছে আৰু হৈ থাকিব।

প্ৰশ্নাৱলী

১) সাংস্কৃতকৰণৰ বিষয়ে এখন সমালোচনাত্মক ৰচনা লিখা।

২) পশ্চিমীয়াকৰণে পশ্চিমীয়া সাজ-পোছাক আৰু জীৱন শৈলীক গ্ৰহণ কৰাক বুজায়। পশ্চিমীয়া হ'বলৈ অন্যান্য দিশ আছেনে? অথবা সেয়া আধুনিকীকৰণ নে?

৩) চমুটোকা লিখা ঃ

- ধৰ্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষকৰণ
- জাতি আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষকৰণ
- লিঙ্গ আৰু সংস্কৃতকৰণ

REFERENCES

Ramanujan, A.K. 1990. 'Is There an Indian Way of Thinking: An Informal essay' in Marriot McKim *India Through Hindu Categories.* Sage. New Delhi.

Abraham, Janaki. 2006. 'The Stain of White: Liasons, memories and White Men as Relatives' *Men and Masculinities.* Vol 9. No. 2. pp 131-151.

Ao, Ayinla Shilu. 2005. 'Where the Past Meets the Future' in Ed. Geeti Sen *Where the Sun Rises When Shadows Fall.* IIC Quarterly Monsoon Winter 32, 2&3. pp. 109-112.

Chakravarti, Uma. 1998. *Rewriting History: The Life and Times of Pandita Ramabai*. Kali for Women. New Delhi.

Chaudhuri, Maitrayee. 1993. *The Indian Women's Movement: Reform and Revival.* Radiant. New Delhi.

Dutt, A.K. 1993. 'From Colonial City to Global City: The Far from Complete Spatial Transformation of Calcutta' in Brunn S.D. and Williams J.F. Ed. *Cities of the World.* pp. 351-388. Harper Collins. New York.

Khare, R.S. 1998. *Cultural Diversity and Social Discontent: Anthropological Studies on Contemporary India.* Sage. New Delhi.

Kothari, Rajni. 1997. 'Caste and Modern Politics' in Sudipta Kaviraj Ed. *Politics in India*. pp. 57-70. Oxford University Press. Delhi.

Pandian, M.S.S. 2000. 'Dalit Assertion in Tamil Nadu: An Exploratory Note' *Journal of Political Economy*. Vol XII. Nos. 3 and 4.

Raman, Vasanthi. 2003. 'The Diverse Life-Worlds of Indian Childhood' in Margrit Pernau, Imtiaz Ahmad, Helmult Reifeld (Eds), *Family and Gender: Changing values in Germany and India*. Sage. New Delhi.

Riba, Moji. 2005. "Rites, in passing …" IIC Quarterly *Monsoon-Winter* 32, 2&3. pp.113-121.

Rudolph and Rudolph. 1967. *The Modernity of Tradition: Political Development in India.* University of Chicago Press. Chicago.

Saberwal, Satish. 2001. 'Framework in Change: Colonial Indian Society' in Ed. Susan Visvanathan *Structure and Transformation: Theory and Society in India.* pp.33-57. Oxford. Delhi.